

„ABY BYLA ZACHOVÁNA TVÁŘ SOUDRUHA GOTTWALDA“: POSTUP A PRŮBĚH BALZAMACE TĚLA KLEMENTA GOTTWALDA¹

JAN FRIŠHONS, Ústav soudního lékařství, Brno – LUDEK VACÍN, Freie Universität, Berlín

Abstract: “That the Appearance of Comrade Gottwald Be Preserved”: The Method and Process of Embalming Klement Gottwald’s Body.

This study aims to establish the history and nature of the preservation work done by Soviet and Czechoslovak physicians on the corpse of Communist leader Klement Gottwald from the day of autopsy on 15 March 1953 to the cremation of the body on 12 June 1962.

It draws on a wealth of hitherto unpublished or overlooked primary sources from Czech archives which allow that the topic of embalming a Communist leader’s body for display in a mausoleum be scrutinized for the first time in a scholarly, methodologically sound fashion as well as minute detail.

This paper thoroughly describes and explains the methods applied to Gottwald’s body while presenting a chronologically arranged narrative of major events in everyday control and care for the body until its incineration, connected with the second wave of de-Stalinization in Czechoslovakia.

The study thereby makes a significant contribution to the research on the (posthumous) cult of leaders in Stalinist regimes, particularly on the science and technology involved in the physical deification of the leader as the “eternal” symbol of the regime’s enduring legitimacy and stability. In so doing, the article also disproves the popular rumours about the alleged decomposition of Gottwald’s body.

Keywords: Mausoleum of Klement Gottwald – Preservation of Communist Leaders’ Bodies – Soviet Embalming Method – Course of Preserving Gottwald’s Body 1953–1962 – History of Science – Pathology – Biochemistry – Prague National Memorial – Stalinist Czechoslovakia – Leader Cult

Po smrti Klementa Gottwalda 14. 3. 1953 dopoledne se na Hradě sešel politický sekretariát ÚV KSČ k mimořádnému zasedání. Kromě jiného rozhodl zachovat jeho tělo pro budoucí generace.² O den později dosedl na ruzyňské letiště speciál z Moskvy, kterým přicestovala patologka Nina Pavlovna Vaščanová, ale také Alexandr Sergejevič Pavlov, Jurij Alexejevič Romakov a Boris Nikolajevič Uskov, odborníci na uchovávání těl zemřelých komunistických vůdců z Vědecko-výzkumné laboratoře při mauzoleu V. I. Lenina.³ Tito lékaři ještě téhož dne provedli za zavřenými dveřmi pitvu a základní přípravu prezidentova těla pro jeho trvalé zachování umožňující vystavení v mauzoleu,⁴ které bylo v době Gottwaldova úmrtí nedílnou součástí stalinistické politické symboliky.

V následujících dnech až do velkolepého pohřbu sovětských balzamovačů pokračovali v započaté práci na fyzickém

zbožštění československého vůdce. Balzamování tehdy probíhalo zejména v nočních hodinách přímo ve Španělském sále Pražského hradu, kde bylo tělo vystaveno pro veřejnost.⁵ Rozhodnutí balzamovat a trvale vystavit tělo „prvního dělnického prezidenta“ bylo tou dobou oznámeno členům KSČ po celé zemi prostřednictvím krajských výborů strany, jimž 17. 3. přišel od tajemníka ÚV KSČ Bruno Köhlera dálnopis tohoto znění: *Vážení soudruzi, aby budoucím pokolením byla zachována tvář soudruha Gottwalda, bylo rozhodnuto balsamovat jeho tělo. Balsamované tělo bude v brzké době veřejně vystavené. Tuto zprávu vám sdělujeme proto, abychom uspokojili ty pracující, kteří nemohou nyní zhlédnout soudruha Gottwalda, ani se zúčastnit jeho pohřbu.*⁶

Po závěrečném smutečním aktu 19. 3. v Národním památníku na Vítkově bylo tělo převezeno do vily minister-

¹ Autoři děkují již zesnulým prof. MUDr. Jiřímu Křečkovi, DrSc., prof. MUDr. Rudolfovi Vaněčkovi, DrSc. a panu Miroslavu Hubkovi za poskytnutí očitého svědectví. Za konzultace k medicínským otázkám uchování těla K. Gottwalda děkujeme MUDr. Marku Joukalovi, MUDr. Janu Krajsovi, Ph.D. a MUDr. Martinu Šindlerovi. Zvláštní dík patří prof. MUDr. RNDr. Svatopluku Čechovi, DrSc. za vyhodnocení archivních mikrofotografií histologických preparátů z let 1958 a 1960. Za vstřícnost a pomoc při práci v archivech jsme vděční PhDr. Aleně Noskové a archivářům *Národního archivu*, stejně jako Mgr. Svétlaně Ptáčnickové a archivářům *Archivu bezpečnostních složek*.

² *Národní archiv* (dále jen *NA*), fond (dále jen *f.*) Archiv ÚV KSČ, Politický sekretariát 1951–1954 (dále jen 02/5), svazek (dále jen *sv.*) 55, archivní jednotka (dále jen *a. j.*) 144, Zápis z mimořádné schůze politického sekretariátu ÚV KSČ, konané dne 14. 3. 1953.

³ *NA*, f. Archiv ÚV KSČ, Mezinárodní oddělení (dále jen 100/3), sv. 182, a. j. 622, Uskov B. N., Romakov J. A., Vaščaginova N. P., Fedorova, Markov, Pavlov A. S. – zpráva tlumočnicka za období od 14. 3. 1953 do 21. 3. 1953; rozhovor L. Vacína s M. Hubkou 2. 10. 2010.

⁴ *NA*, f. 100/3, sv. 182, a. j. 622; Josef CHARVÁT, *Můj labyrint světa. Vzpomínky, zápisky z deníků*, Praha 2005, s. 236–239.

⁵ *NA*, f. 100/3, sv. 182, a. j. 622.

⁶ Citováno podle Jan GALANDAUER, *Zachvěl se, zakymácel, rudý prapor náš. Vojensko-civilní pohřeb Klementa Gottwalda*, Historie a vojenství 44/1, 1995, s. 59. Doc. Galandauer dohledal tento dokument ve fondu organizačního sekretariátu ÚV KSČ, uloženém tehdy ve *Státním ústředním archivu*, a odkazuje na jeho spisovou značku KO-4/53. Celý archiv ÚV KSČ byl mezitím přemístěn do *Národního archivu*, v jehož fondech se citovaný dokument bohužel nepodařilo dohledat.

stva národní bezpečnosti v ulici Pod kaštany, č. p. 24, v jejímž sklepení moskevští experti dlouhodobě balzamovali Gottwaldovy ostatky tak, aby na libovolně dlouhou dobu výmluvně svědčily o mimořádné personalizaci a ritualizaci politiky, příznačné pro stalinské období, ale i o naprosté závislosti naší země na SSSR, a to nejen v rovině politické a ideologické, nýbrž i mravní, kulturní a vědecko-technologické.

V listopadu 1953 byla dlouhodobá balzamace hotova a tělo se přesunulo do mezitím již dokončeného mauzolea v prostorách žižkovského památníku. Do února 1955 je pozorovali a připravovali k vystavení sovětští lékaři, kteří je v tomto měsíci předali i s příslušnou dokumentací domácím odborníkům. Spolu s nimi předtím provedli tzv. doplňující balzamování. Kvůli této pravidelné a z jejich pohledu běžné proceduře zavítali do Prahy v letech před uzavřením mauzolea ještě čtyřikrát.

Obr. 1: Pohled na sarkofág ve „smuteční síni“ zpoza balustrády ze 17. nebo 18. 11. 1956. V sarkofágu nasvícené tělo K. Gottwalda. V pozadí vlevo nahoře na úrovni horní části sarkofágu je římsa s instalovaným osvětlením a přívodem čerstvého vzduchu s požadovanou teplotou a vlhkostí, který ovíval a tím ochlazoval vršek sarkofágu, kde se nacházela osvětlovací soustava. Za sarkofágem vidíme dveře, kterými návštěvníci opouštěli „smuteční síň“. Zdroj: NA, f. 100/24, nezpracováno – mauzoleum, fotoalbum od ledna–února 1955.

Československým odborníkům bylo svěřeno pouze pozorování těla a dennodenní péče o jeho viditelné části. Spolu s techniky mauzolea, zodpovědnými za dodržování čistoty prostředí a konstantních klimatických podmínek, vykonávali tuto práci, za niž byli nadstandardně finančně ohodnoceni, s vědomím možných následků, které by plynuly z jejich případného selhání. K ničemu takovému nedošlo a mauzoleum bylo po osmi letech a necelých čtyřech měsících provozu uzavřeno k 1. 4. 1962 z politických, ideologických a ekonomických důvodů, které plénu ÚV KSČ oznámil již 15. 11. 1961 Antonín Novotný.⁷

Stav Gottwaldova těla byl nadále pečlivě monitorován až do 11. 6. 1962, kdy je domácí odborníci v souladu s příslušným usnesením politického byra ÚV KSČ připravili ke zpopelnění.⁸ Ke kremaci došlo 12. 6. ve večerních hodinách.⁹

Jak vznikla metoda, kterou sovětští experti použili při balzamování těla K. Gottwalda? Co přesně obnášela? Jaké chemikálie balzamovači používali? Jak postupovali při balzamaci ostatků předsedy KSČ a prezidenta republiky? Jak probíhala běžná péče o jeho tělo? Co se dělo při doplňujících balzamacích? Na tyto a mnohé další otázky odpoví naše studie, založená výlučně na dosud zcela neznámých či málo využitých primárních pramenech, svědectvích osob přímo zodpovědných za stav těla „jako za živa“ a na publikacích z pera jejich ruských a bulharských kolegů.

Stručné dějiny sovětské metodiky

Přukopníkem novodobých metod balzamace v Rusku byl David Iljič Vyvodcev (1830–1896) se svým dílem *Balzamirovanie i sposoby sochraněnija anatomičeskich preparatov i trupov životnych* z roku 1881. Historie metodiky použité laboratoří při mauzoleu V. I. Lenina k dlouhodobému uchování těl ovšem sahá do roku 1896, kdy patolog Nikolaj Fedotovič Mělnikov-Razveděnkov (1866–1937) publikoval v díle *Novyj sposob prigotovlenija anatomičeskich preparatov* postup trvalého uchování tekutinových preparátů v přirozené barvě.

Právě jeho metodiku využili anatom Vladimir Petrovič Vorobjov (1876–1937) a biochemik Boris Iljič Zbarskij (1885–1954) při balzamování V. I. Lenina v roce 1924.¹⁰ Leninovo odpitvané tělo, z něhož byly vyjmuty vnitřní orgány prozatím mimo mozkou, nejprve krátkodobě fixoval prominentní patolog Alexej Ivanovič Abrikosov (1875–1955) pomocí formaldehydu, etanolu, glycerinu, octanu draselného a zmrazení.¹¹ Vorobjov se Zbarským poté provedli nástřiky končetinových tepen a máčeli tělo v několika lázních s různým obsahem formaldehydu.

⁷ NA, f. Archiv ÚV KSČ, Praha – zasedání 1945–1989, značka KSČ-ÚV-01, sv. brožura listopad 1961, Zasedání Ústředního výboru Komunistické strany Československa 15.–17. listopad 1961, stenografický zápis, s. 12; NA, f. Archiv ÚV KSČ, Politické byro 1954–1962 (dále jen 02/2), sv. 342, a. j. 433, bod (dále jen b.) 19, Přemístění ostatků Klementa Gottwalda v Národním památníku na Vítkově, 17. 3. 1962.

⁸ NA, f. 02/2, sv. 350, a. j. 441, b. 9, Architektonické úpravy a organizační opatření související se zpopelněním a přemístěním ostatků Klementa Gottwalda, datováno 14. 5. 1962, usnesení 22. 5. 1962; NA, f. Archiv ÚV KSČ, Klement Gottwald 1896–1954 (dále jen 100/24), nezpracováno – mauzoleum, kniha č. 37 (dále jen kniha č. 37), 11. 6. 1962, list 47.

⁹ NA, f. 100/24, kniha č. 37, 12. 6. 1962, list 49.

¹⁰ V. V. LAUER, *O sposobach, priměněnnych pri balzamirovaniji těla V. I. Lenina*, Kubanskij naučno-medicinskij věstnik 4, 1924, s. 23–24.

¹¹ Jurij I. LOPUCHIN, *Bolezň, směrt' i balzamirovanije V. I. Lenina. Pravda i mify*, Moskva 1997, s. 44–48, 67–70; Nina TUMARKIN, *Lenin Lives! The Lenin Cult in Soviet Russia*, Cambridge (Mass.)²1997, s. 169, 176, 178–184; Benno ENNKER, *Die Anfänge des Leninkults in der Sowjetunion*, Köln 1997, s. 157–174, 198–205; Ilja B. ZBARSKIJ, *Objekt No. 1*, Moskva 2000, s. 44–57; Ilya ZBARSKY – Samuel HUTCHINSON, *Lenin's Embalmers*, London 1998, s. 23, 78.

V. P. Vorobjov kromě toho ošetřoval pergamenovité skvrny na obličejích a rukou pomocí kyseliny octové a peroxidu vodíku. Byly provedeny kožní řezy v různých částech těla pro lepší profixování tkání balzamačním roztokem. Ruce a hlava byly postupně samostatně máčeny ve 20, 30 a 35 % etanolových lázních. Celé tělo bylo ponořeno do etanolové lázně se zvyšující se koncentrací, do které byl přidáván glycerin. Následně bylo přemístěno do vodného roztoku glycerinu. Oční bulvy byly nahrazeny protézami, víčka a rty uzavřeny několika vnitřními stehy. Nakonec bylo tělo umístěno do vany s roztokem glycerinu, octanu draselného a vody, do něhož byl kvůli dezinfekci přidáván chininhydrochlorid. V závěru procesu prvotního balzamování bylo tělo denně ponecháno několik hodin v laboratoři na vzduchu o teplotě 16 °C. Tělo V. I. Lenina bylo poté zabalené do pryžových obinadel, oblečeno a umístěno do sarkofágu. Chybějící podkožní tuk se po jisté době doplňoval podkožními injekcemi směsi vazelíny, vosku, parafinu a želatiny. Celé prvotní balzamování V. I. Lenina trvalo od konce března do poloviny července roku 1924.¹²

Odborníci z laboratoře při mauzoleu V. I. Lenina, oficiálně založené až v roce 1939, balzamovali obdobnou, ale postupem doby zdokonalovanou metodikou také bulharského vůdce Georgiho Dimitrova (1949), mongolského Chorlogína Čojbalsana (1952), Josefa Vissarionoviče Stalina (1953), a samozřejmě i Klementa Gottwalda (1953). O řadu let později uchovávali rovněž tělo vietnamského vůdce Ho Či Mina (1969), Agostinha Neta z africké Angoly (1979), Lindena Forbese Burnhama z jihoamerické Guyany (1985), a konečně severokorejského diktátora Kim Ir-sena (1994) a jeho následníka Kim Čong-ila (2012).¹³ Z nich kromě Leninova zůstává vystaveno již jen tělo Ho Či Mina a obou členů severokorejské komunistické dynastie.

K uchování těla K. Gottwalda byla použita modifikace metodiky Mělnikov-Razveděnkova, což nepřímo potvrdil i profesor Vaněček, významný český patolog a v letech 1955–1962 vedoucí lékař Gottwaldova mauzolea: *Sověti z toho dělali vědu, ale ta metoda byla celkem běžná. Třeba v muzeální technice k vystavování preparátů. [...] Šlo o roztok určitého konstantního složení a preparáty v něm vydržely desetiletí. [...] Při péči, kterou to mělo, by to tam mohlo být ještě sto let! Kdyby to nechali samo o sobě a nebyly tam udržovány ty podmínky, sterilita, vlhkost prostředí, teplota, tak samozřejmě, že by to doznalo změny, ale všechno tam pracovalo velmi přesně. Byla tam složitá laboratoř, odborníci a všichni to měli na krku, takže se snažili, aby se to drželo.*¹⁴

Mělnikov-Razveděnkovovu metodiku upravovali ve 40. a 50. letech nejprve V. P. Vorobjov a B. I. Zbarskij, dále ji zdokonalil Zbarského nástupce, biochemik Sergej Ruffovič Mardašev (1906–1974). Snažil se najít optimální poměr octanu draselného a glycerinu na podkladě výzkumů prováděných

Obr. 2: Biochemik Sergej Ruffovič Mardašev (1906–1974). Zdroj: archiv autorů.

děných již během válečných let v sibiřském Ťumeni, kam bylo Leninovo tělo evakuováno z Moskvy. Experimenty probíhaly tak, že Petriho misky naplnil roztoky o různé koncentraci vody, glycerinu a octanu draselného, umístil je do pokojového prostředí a v pravidelných intervalech měřil odpařování i absorpci roztoku. Zabýval se rovněž problematikou pomalé hydrolyzy a oxidace tuků, a v neposlední řadě také nežádoucí dekalifikací (odvápnování) kostí. Pracovníci laboratoře při mauzoleu V. I. Lenina (a J. V. Stalina) řešili v 50. letech ještě další zásadní otázky, například působení vnějších vlivů (mimo jiné světla) na melanin (kožní barvivo).¹⁵

Principy sovětské metodiky

Prvním krokem balzamacce prováděné sovětskou metodou byla tzv. sanitární pitva, při níž se vyňaly vnitřní orgány, ale zachovaly se hlavní tepny a žíly. Zachované cévy poté sloužily k lepší distribuci balzamačního roztoku do končetin i ostatních tkání, a to jak při primární fixaci těla, tak při dalším postupu. Odstranění vnitřních orgánů co nejdříve po smrti bránilo rozvoji autolýzy, tedy samovolného rozkladu, který se spouští okamžitě po exitu. K autolýze dochází ze všeho nejdříve v orgánech s velkou enzymatickou výbavou, např. v játrech, slinivce břišní apod.

Druhým krokem byla primární fixace, jejímž účelem bylo zachovat tělo v neměnném stavu pro pohřeb a která současně sloužila jako počáteční fáze dlouhodobého balzamování, jež poté trvalo zpravidla 4–6 měsíců.¹⁶ Základním

¹² Ju. I. LOPUCHIN, *Bolezn*, s. 92–101; I. B. ZBARSKIJ, *Objekt*, s. 80–91, 128–130; I. ZBARSKY – S. HUTCHINSON, *Embalms*, s. 15–31, 78–85; B. ENNKER, *Anfänge*, s. 206–228.

¹³ I. B. ZBARSKIJ, *Objekt*, s. 230–236, 303–310; I. ZBARSKY – S. HUTCHINSON, *Embalms*, s. 165–168, 172–190; Jekatěrina SVĚŠNIKOVA, *Tělo gosudarstvennoj važnosti*, Moskovskij komsomolec, 16. 6. 2007, <http://www.mk.ru/old/article/2007/06/16/98904-telo-gosudarstvennoj-vaznosti.html> (citováno k 24. 1. 2014); AP, *Embalmed Kim Jong Il Displayed in North Korea*, USA Today, 17. 12. 2012, <http://www.usatoday.com/story/news/world/2012/12/17/kim-jong-il-anniversary/1774345/> (citováno k 24. 1. 2014). Vzhledem k politickým neshodám Sovětského svazu a lidové Číny bylo tělo Mao Ce-tunga v roce 1976 balzamováno výlučně čínskými odborníky jejich vlastní metodou.

¹⁴ Rozhovor L. Vacína s R. Vaněčkem 2. 8. 2008.

¹⁵ Viz Ju. I. LOPUCHIN, *Bolezn*, s. 121–123, 128.

¹⁶ I. B. ZBARSKIJ, *Objekt*, s. 91, 93, 214, 304; I. ZBARSKY – S. HUTCHINSON, *Embalms*, s. 31, 79, 177; J. SVĚŠNIKOVA, *Cho Ši Min umiral pod objektivom kinokamery*, Moskovskij komsomolec, 19. 5. 2010, <http://www.mk.ru/science/article/2010/05/18/491259-ho-shi-min-umiral-pod-obektivom-kinokamery-foto.html> (citováno k 24. 1. 2014).

postupem prvotní fixace bylo nastříkání tkání balzamuji-
cím roztokem přes cévy.

Třetím krokem sovětské metody byla dlouhodobá balza-
mace, kterou nazýváme stabilizací. Jejím prvním stadiem
byla sekundární fixace tkání, tedy 1–2 měsíce trvající máče-
ní těla ve vaně s roztokem zhruba stejného složení, jakým
bylo tělo nastříkáváno již při primární fixaci. V dalších sta-
diích stabilizace se postupně zvyšovala koncentrace jednot-
livých složek balzamujiící tekutiny, přičemž finální roztok
obsahoval pouze glycerin, octan draselný a destilovanou vodu.

Každá látka, kterou sovětští balzamovači používali, plni-
la díky svým vlastnostem určité funkce, nezbytné k úspěšné-
mu dlouhodobému uchování tkání. Formaldehyd fixoval
buněčné bílkoviny a tím bránil hnilobě, přičemž také měnil
hemoglobin na methemoglobin. Etanol plnil jednak fixační
funkci, a současně působil na methemoglobin, který měnil
na pigment, tedy barvivo. Glycerin a octan draselný měly za
úkol konzervovat pigment a zesilovaly účinky etanolu.¹⁷
Glycerin kromě toho udržoval elasticitu tkání, usnadňoval
distribuci balzamujiícího roztoku v nich a působil jako dez-
infekce. Díky svým hygroskopickým vlastnostem navíc
vázal na tělo vlhkost z okolního vzduchu. Tutěž a ještě kon-
zervační funkci měl i octan draselný. Při dlouhodobém bal-
zamování, tedy stabilizaci, docházelo k vytlačování vody
z tělních tkání a k jejímu postupnému nahrazování balza-
mačním roztokem.¹⁸ Použitím uvedených látek byla zajiště-
na tzv. hydrotermální rovnováha mezi vlhkostí těla a okol-
ního vzduchu.¹⁹

Kromě principů biochemických hrály při dlouhodobém
uchování těla podstatnou roli i zásady hygienické. Vyžado-
valo se prakticky úplně sterilní prostředí. To znamenalo
zajistit kvalitní filtrační systém v klimatizačním zařízení,
provádět pravidelnou dokonalou dezinfekci prostor, v nichž
se tělo nacházelo a při manipulaci s ním používat sterilní
nástroje, ochranné pomůcky, oblečení a materiál. Za těchto
podmínek bylo možné minimalizovat výskyt různých hub a
plísni, které by mohly balzamované tělo poškodit. Rovněž
bylo nutné zabránit přístupu hmyzu a škodlivých látek k
tělu. Nepřetržitě fungující klimatizační systém a hermetizo-
vaný sarkofág byly nutné i pro udržení konstantních hodnot
teploty a vlhkosti vzduchu.

Posledním krokem sovětské metody byl režim každo-
denní odborné kontroly a periodické údržby, jemuž dlouho-
době balzamovaná těla bez výjimky podléhala. Do tohoto
režimu spadalo především pravidelné ovlažování viditel-
ných částí těla finálním udržovacím roztokem octanu dra-
selného, glycerinu a destilované vody, a dále doplňující bal-
zamace, při nichž se provádělo máčení těla v roztoku téhož
složení a další potřebné procedury.

Balzamace K. Gottwalda (1): úmrtí a pitva

Okamžik smrti K. Gottwalda byl stanoven na 11:00 ho-
din 14. 3. 1953.²⁰ Příčina úmrtí a pitevní nález byly pro
veřejnost upraveny sovětskými lékaři s nevolí jejich česko-
slovenských kolegů tak, aby na veřejnost nevyplýnul prezi-
dentův způsob života.²¹ Bezprostřední příčinou smrti bylo
dle neoficiálního rozhovoru sovětské patoložky N. P. Vašča-
nové s československými patology Heřmanem Šiklem a Vá-
clavem Jedličkou krvácení z prasklého vřetenovitého aneu-
ryzmatu (cévní výdutě). Aneurysma začínalo v ascendentní
části aorty, tedy na vzestupné části srdečnice nad srdečními
chlopněmi, vedlo přes *arcus aortae* (oblouk srdečnice), des-
cendentní část hrudní srdečnice a končilo v oblasti při le-
vém bronchu. Přestože se ve výdutí nenašla ruptura, podle
názoru sovětské patoložky krev prosakovala právě v oblas-
ti u levého bronchu, přičemž v hrudníku se našlo celkem
2,5 l krve.

Tepenné výdutě vznikaly zpravidla v důsledku pokroči-
lého stadia syfilitických a mykotických zánětů, které na-
rušily intimu tepny (vnitřní výstelku), čímž se poškodila ce-
lá stěna cévy, která mohla pod vlivem tlaku tepenné krve pras-
knout, a tak mohlo dojít k protrahovanému či akutnímu
krvácení a smrti.

Našim patologům, Šiklovi, Jedličkovi a Vaněčkovi, byly
ukázány na jiné pitevně, než ve které se nacházelo prezi-
dentovo tělo, pouze některé již odpitvané orgány vyjma
mozku, který měl být údajně zachován *in toto* (vcelku) pro
další zkoumání. Profesor Vaněček vzpomíná: *My jsme byli
připuštěni až k tomu, když bylo tělo otevřené, ne od samého
začátku. [...] Přišla nějaká mladá patoložka, která by mo-
hla být naše žačka, nás jako poučovat.*²² Očím erudovaných
patologů Šikla a Jedličky přesto neunikla skutečnost, že na
malé části srdečnice pod místem, kde byla přetnuta, aby
srdce mohlo být vyjmuto z těla, byl jasný makroskopický
(okem viditelný) obraz syfilitické aortitis (syfilitického zá-
nětu srdečnice). Mimo jiné byly učiněny i vedlejší pitevní
nálezy, jako např. cirhóza jater, lobární bronchopneumonie
(zánět plicních laloků) s pleurálními srůsty (většinou po-
zánětlivé srůsty nástěnné a orgánové pohrudnice), četná
plicní ložiska TBC a peritoneální adheze (srůsty v břišní
dutině).

Pitva probíhala v neděli 15. 3. 1953 od 12:30 do pozd-
ních večerních hodin. Do okamžiku jejího zahájení o něco
více než 24 hodin po Gottwaldově smrti bylo tělo nepo-
chybně uchovávané v chladičím boxu, jak je běžné ve
všech případech, takže lze považovat za vyloučené, že by
posmrtné pochody způsobily od okamžiku úmrtí do započé-
tí primární fixace nějaké nevratné změny, což je pochopitel-

¹⁷ Nikolai MELNIKOV-RASWEDENKOW, *Ueber die Herstellung anatomischer Präparate nach der Formalin-Alkohol-Glycerin-essigsäuren-Salz-Methode*, Centralblatt für allgemeine Pathologie und pathologische Anatomie 9/8–9, 1898, s. 299–301.

¹⁸ Nikolaj F. MELNIKOV-RAZVEDĚNKOV, *Pro naukoví sposobi permanentnogo zbereženja t'ila V. I. Lenina*, Ukrajinskij medicijnij archiv 5/2, 1930, s. 148–152.

¹⁹ J. SVĚŠNIKOVA, *Cho Ši Min*.

²⁰ *Klement Gottwald 14. III. 1953. Dokumenty o nemoci a úmrtí Klementa Gottwalda*, Praha 1953, s. 7; *Soudruh Klement Gottwald zemřel*, Rudé právo 33/74, 15. 3. 1953, s. 1; J. CHARVÁT, *Labyrint*, s. 234. K okolnostem posledních dní a hodin K. Gottwalda viz též Luděk VACÍN, „Zdrčení krutou ranou“ versus „zaplat' pánbůh, že už je po něm“. *Smrt Klementa Gottwalda očima československé veřejnosti*, in: Jiří PETRÁŠ – Libor SVOBODA (vyd.), *Osm let po válce. Rok 1953 v Československu*, Praha 2014, s. 170–172.

²¹ ČTK, *Závěrečná lékařská zpráva o smrti presidenta republiky Klementa Gottwalda*, Rudé právo 33/76, 17. 3. 1953, s. 2.

²² Rozhovor L. Vacína s R. Vaněčkem 2. 8. 2008.

ně v příkrém rozporu s lidovými pověstmi o příliš pozdě zahájené balzamací Gottwaldova těla. Dostupné prameny, zejména zápisky profesora Charváta, jenž by si spolu s patologi Šiklem, Jedličkou a Vaněčkem takových změn zcela jistě všiml a svezl je svému deníku, rovněž nic podobného nezmiňují.²³

Sovětská patologka Vaščanova musela pitvat *in situ* (v těle). Bylo jí dovoleno pouze vyjmout orgány, a to dle pokynů skupiny sovětských balzamovačů. Tu tvořili A. S. Pavlov, J. A. Romakov a B. N. Uskov,²⁴ kteří pitvu korigovali a prováděli prvotní přípravy těla k dočasné fixaci pro pohřeb, který se konal ve čtvrtek 19. 3. Sovětská balzamovači měli již bohaté zkušenosti s předešlými případy (Lenin, Dimitrov a Čojbalsan), a proto postupovali velmi obezřetně. Během pitvy nesměl být po vyjmutí srdce porušen další průběh srdečnice a její hlavní odstupy pro končetiny. Díky tomu mohlo být při následné injekční tkáni fixačním roztokem dosaženo lepších výsledků, než třeba u G. Dimitrova, jehož tělo balzamovači dostali až po pitvě, při níž byla zdevastována většina cév, včetně odstupů těch končetinových, které byly důležité pro dokonalou distribuci fixačního roztoku do končetin.²⁵

Je třeba dodat, že příčina smrti má určitý vliv na způsob balzamací. Některá onemocnění ovlivňují stav cév, rychlost postupu autolytických a hnilobných procesů apod. U chorob a neštěstí K. Gottwalda se ovšem nejednalo o faktory, které by významně ovlivnily, natožpak narušily, proces balzamací jeho těla. Jak vyplývá z níže podaného výkladu, ani populární představy o jeho příjci a alkoholismu jako důvodech údajného neúspěchu nemají žádné opodstatnění.

Balzamací K. Gottwalda (2): dočasná fixace těla před pohřbem

Jak již bylo uvedeno, přípravy pro primární fixaci a snad i jeden z prvních nástřiků byly provedeny v den pitvy v prostorách II. patologicko-anatomického ústavu Fakulty všeobecného lékařství UK. Další fixační práce probíhaly od 16. do 19. 3. 1953 za poledne a v noci ve Španělském sále Pražského hradu. Již tehdy sovětská odborníci žádali, aby mohli s odpovědnými československými představiteli prokonzultovat postup úprav Národního památníku, zejména pokud jde o udržování teploty a vlhkosti prostředí, sarkofág, osvětlení. Chemikálie, nástroje a pomůcky nutné pro svou práci dostávali prostřednictvím dr. F. Závodného,²⁶ ředitele Státního sanatoria, což bylo stranické zdravotnické zařízení pečující o prominentní pacienty.

Jelikož se z tohoto období v českých archivech nedochovaly téměř žádné prameny a zdroje z ruských archivů nám nebyly zpřístupněny,²⁷ vycházíme zde z publikovaných

dokumentů o analogické balzamací těla G. Dimitrova. Jak jsme podotkli výše, v Gottwaldově případě se postupovalo dokonce pečlivěji než u Dimitrova, jehož tělo bylo i přes to úspěšně uchováno a vystaveno v sofijském mauzoleu až do roku 1990.

Z těla K. Gottwalda tedy byly nejprve vyjmuty téměř veškeré vnitřní orgány (mimo jazyk a dočasně mozek) se zachováním srdečnice a jejích hlavních odstupů, především pro končetiny. Pro účely vystavení na Hradě bylo tělo dočasně fixováno přes vyčištěné cévní řečiště, srdečnici a kanyly vodným roztokem 20 % formolu, 5 % etanolu, 10 % glycerinu a 15 % octanu draselného s následnými dočasnými podvazy větví kvůli lepší fixaci končetin. Dle potřeby byla eventuálně provedena lokální injekce některých oblastí, např. podkoží hrudní a břišní stěny apod. Obličej a ruce byly současně ovlhčovány obdobným roztokem pomocí namočených obkladů ze sterilní vaty. V roztoku smočená vata se vkládala i do dutiny hrudní a břišní. Oční bulvy mohly být odstraněny a nahrazeny protézami. Oční víčka byla nejspíše uzavřena několika vnitřními stehy. Následně byly provedeny kosmetické úpravy jako sešití švů po řezech otevřených při pitvě, tělo bylo oblečeno a (znovu) uloženo do rakve na katafalku ve Španělském sále.²⁸

Složení roztoku pro primární fixaci mělo zajistit jednak ztvrdnutí a dokonalou fixaci tkání (formaldehyd), zachování barvy kůže a další fixaci (etanol), elasticitu pokožky (glycerin) a konzervaci (octan draselný). Formaldehyd záměrně nebyl koncentrovaný (šlo tedy o vodný roztok formolu), neboť by tak způsoboval nežádoucí zpevnění tepen, které by zhoršilo prostupnost cév pro další impregnaci tkání balzamovacím roztokem. Kromě toho formaldehyd způsobuje nežádoucí změnu barvy kůže. Použití nekonzentrovaného formaldehydu v roztoku potvrzují i slova profesora Vaněčka: *To bylo sfixované už při té první balzamizaci formolem přes cévy, celé tělo bylo tvrdé na kost. [...] Nejdříve se to vypláchno, aby se odstranily krevní sraženiny, které jsou vždycky u mrtvého. Tak se propláchl celý systém a potom se nastříkl fixační tekutinou. Takže se sfixoval normální cestou až přes kapiláry. [...] To se udělalo hned, to byl začátek konzervace.*²⁹

Balzamací K. Gottwalda (3): balzamování pro dlouhodobé uchování

Dlouhodobé balzamování neboli stabilizace Gottwaldova těla probíhala v prostorách bubenečské vily Pod kaštany č. 24 od 19. nebo 20. 3. 1953, kdy tam bylo převezeno z Národního památníku po skončení smutečních obřadů. Zde se nacházela místnost pro balzamované tělo ve vaně a zázemí pro přípravu roztoků a vyvolávání dokumentačních snímků.³⁰ Jedno album fotografií, pořízených sovětskými balza-

²³ Podrobný pitevní nález se v českých archivech nedochoval. Předchozí odstavce proto vycházejí z deníkových záznamů v J. CHARVÁT, *Labyrint*, s. 236–239.

²⁴ *NA*, f. 100/3, sv. 182, a. j. 622. Ředitel laboratoře při mauzoleu V. I. Lenina S. R. Mardašev s dalšími spolupracovníky se tou dobou zabýval balzamací těla J. V. Stalina.

²⁵ Georgi GERGOV, *Istinata za mavzoleja (komendantut razkazva)*, Sofia 2001, s. 58–62.

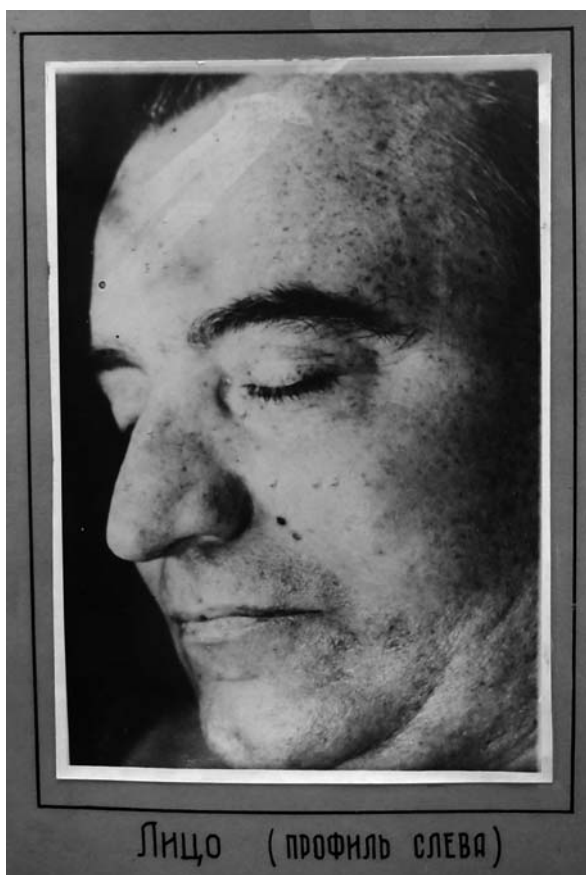
²⁶ *NA*, f. 100/3, sv. 182, a. j. 622.

²⁷ Dopis nynějšího vedoucího týmu ruských balzamovačů, ředitele Všeruského vědecko-výzkumného ústavu léčivých a aromatických rostlin, Valerije Alexejeviče Bykova L. Vacinovi z 29. 3. 2013.

²⁸ Srov. G. GERGOV, *Istinata*, s. 58–65.

²⁹ Rozhovor L. Vacina s R. Vaněčkem 2. 8. 2008.

³⁰ E-mail J. Křečka J. Frišonovi z 21. 4. 2013. Budova je dnes jednou z rezidencí velvyslanectví Indonéské republiky. Viz též Prokop TOMEK, *Estébáckou Prahou. Průvodce po pražských sídlech Státní bezpečnosti*, Praha 2013, s. 113.

movači od 22. 6. do 28. 8. 1953, je také jediným dokumentem z celého období dlouhodobého balzamování, který se v českých archivech dochoval.³¹ (obr. 3 a 4) Až do zpřístupnění relevantních materiálů z moskevských archivů jsme i zde z větší části odkázáni na publikované popisy srovnatelných případů, ale též na archivní zdroje o doplňujících balzamacích (viz níže), jež byly jakousi zjednodušenou a zkrácenou verzí stadia stabilizace.

Stabilizace trvala celkem sedm a půl měsíce, od března do října 1953.³² V tomto období se péči o tělo zabývali výhradně sovětské odborníci za asistence dvou (od června tří) československých laborantek.³³

◀ Obr. 3: Tento záběr obličejové části hlavy z levé strany pořídili sovětské balzamovači 22. 6. 1953, tedy zhruba ve čtvrtém měsíci stabilizace těla. Na obličejí jsou jasně patrné pigmentové skvrnky. Zdroj: NA, f. 100/24, nezpracováno – mauzoleum, fotoalbum od 22. 6. 1953, rusky.

▼ Obr. 4: Snímky z téhož dne zachycují v detailu oblast obou očí, jářmového oblouku a křídla nosu z obou stran. Na záběru vlevo jsou dobře patrné pigmentové skvrnky. Na snímku vpravo je v levé čelní krajině vidět prst balzamovače v gumové rukavici při ovlažování pokožky pomocí sterilní vaty namočené v balzamovacím roztoku. I tento detail potvrzuje, že při jakékoli manipulaci s tělem byly jeho viditelné části pravidelně ovlhčovány balzamačním roztokem, aby nemohlo dojít k oschnutí tkáně. Zdroj: NA, f. 100/24, nezpracováno – mauzoleum, fotoalbum od 22. 6. 1953, rusky.

³¹ NA, f. 100/24, nezpracováno – mauzoleum, fotoalbum od 22. 6. 1953, rusky. O „laboratoři“ Pod kaštaný se zmiňuje návrh na zřízení útvaru pro ochranu mauzolea. NA, f. 02/5, sv. 65, a. j. 178, b. 6h, Zřízení útvaru ministerstva vnitra pro zabezpečení těla a Mausolea soudruha Klementa Gottwalda, 30. 9. 1953: *Péči o ošetření těla soudruha Klementa Gottwalda provádějí a budou provádět v nejbližších letech sovětské lékaři specialisté. Proto je nutno zachovat objekt, ve kterém se připravuje tělo soudruha Klementa Gottwalda, jako rezervní laboratoř pro větší úpravu a ošetření, která se budou periodicky ročně provádět. Současně by objekt sloužil pro ubytování dvou sovětských lékařů, kteří budou pracovat v Mausoleu. Vilu ve Staré Boleslavi, která byla zřízena pro potřebu sovětských expertů – lékařů – bude třeba ponechat ve vlastnictví ministerstva vnitra a vedle normálního využití pro potřebu ministerstva vnitra bude s ní počítáno pro ubytování dalších sovětských lékařů, kteří budou ročně provádět generální úpravu. Z toho je zřejmé, že tehdy se ještě počítalo s prováděním doplňujících balzamací v bubenečské vile, a že další lékaři byli ubytováni ve Staré Boleslavi. Viz dále článek „Zodpovídají za celkovou péči o bezvadný stav těla s. K.G.“ v tomto čísle.*

³² NA, f. 02/2, sv. 193, a. j. 265, b. 9, Dopis lékařů o stavu těla Klementa Gottwalda, 21. 10. 1958.

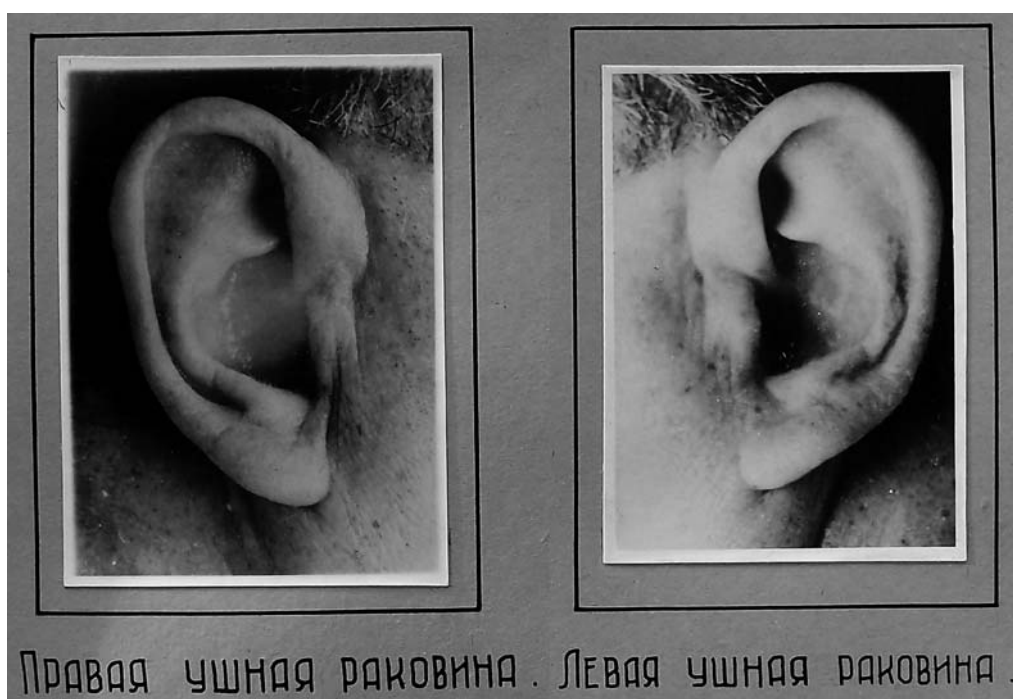
³³ K laborantkám viz článek „Vyvrátit všechny paniky drzé šeptandy“ v tomto čísle.

První fází dlouhodobého balzamování byla sekundární fixace, která trvala zhruba 1–2 měsíce. Tělo se máčelo ve vaně s roztokem obdobného složení, jakým bylo nastříkáváno v předešlé fázi (formaldehyd, etanol, glycerin a octan draselný). Kromě máčení těla ve fixačním roztoku byla tato tekutina rovněž vstříkována do společných krkavic (*arteriae carotides communes*), do dalších končetinových cév a měkkých tkání. Byly provedeny hluboké řezy měkkými tkáněmi z důvodu lepšího pronikání roztoku do hlouběji

položených oblastí. Dalším krokem bylo nejspíše zvyšování podílu etanolu v lázni, čímž by se tělu navrátila původní barva a došlo by k narušení fosfolipidů v kůži pro lepší propustnost tkání během další impregnace balzamačním roztokem. V další fázi, která trvala zhruba 2 měsíce, mohla být postupně zvyšována koncentrace glycerinu v roztoku. V poslední fázi se zvyšoval podíl octanu draselného.³⁴ Nakonec se tělo máčelo v roztoku sestávajícím již jen z glycerinu, octanu draselného a destilované vody. (obr. 5 a 6)

Obr. 5: Záběry z téhož dne zobrazují detail pravé i levé boční oblasti nosu, části líce, krajiny oční a obočí. Vždy na odvrácené straně obličeje je vidět pruh sterilní textilie (patrně hedvábí) namočené v balzamačním roztoku pro ovlažování obličeje. Ve štěrbině ústní je vložen proužek vaty smočený v téže tekutině pro ovlažování povrchu rtů. Zdroj: NA, f. 100/24, nezpracováno – mauzoleum, fotoalbum od 22. 6. 1953, ruský.

Obr. 6: Snímky z 28. 8. 1953, tedy zhruba dva měsíce před koncem stabilizace těla, ukazují v detailu pravý i levý ušní boltec. Na záběru vlevo se na boltci leskne tenký povlak balzamační tekutiny. Zdroj: NA, f. 100/24, nezpracováno – mauzoleum, fotoalbum od 22. 6. 1953, ruský.

³⁴ Ju. I. LOPUCHIN, *Boleznj*, s. 92–101; I. B. ZBARSKIJ, *Objekt*, s. 80–91, 128–130; I. ZBARSKY – S. HUTCHINSON, *Embalms*, s. 78–85.

V samém závěru stabilizace byla na tělo navlečena ne-prodyšná kombinéza z elastického materiálu, do níž lékaři nalili kolem 10 litrů roztoku výše uvedeného konečného složení. To zaručilo neustálé napouštění tkání balzamační tekutinou. Po utěsnění na zápěstích a kolem krku na tělo natáhli a utěsnili ještě jednu stejnou kombinézu jako rezervu pro případ úniku tekutiny z první kombinézy. Následně tělo oblékli do oděvu, v němž mělo být vystaveno. Tyto procedury však provedli patrně až po převozu těla na Vítkov.

Pravidelná péče o tělo v letech 1953–1955

Po skončení dlouhodobého balzamování bylo tělo K. Gottwalda ke konci listopadu 1953 převezeno do připraveného mauzolea na Vítkově. Miroslav Hubka, v březnu až listopadu velitel „skupiny zvláštního úkolu“ oddílu ochrany Hrad, která zajišťovala vše potřebné pro práci sovětských expertů, popsal převoz těla takto: *To jsme měli na to speciální auto, takové jako komůrku, to jsme naložili a odvezli. To se udělala trasa po Praze, aby do toho nevlétlo nějaké cizí auto atd., aby se tam něco nestalo. [...] Ve dvě hodiny v noci, kdo by počítal s tím, že pojedje nějaké auto. No, my jedeme támhle na most a ono tam najednou vylétne z tunelu auto. No, ježiš, já jsem se zpotil, já jsem seděl v tom voze, kde jsem převážel Gottwalda a najednou, reflektory [...] a on to tam propálil na ten most a já jsem si jenom utřel čelo.*³⁵ Mauzoleum bylo slavnostně otevřeno 5. 12. 1953.³⁶

Vnitřní orgány, uchovávané zvlášť ve skleněných nádobách naplněných formolem, byly na Vítkov dopraveny již československým odborníkem dr. Josefem Vymazalem v doprovodu náčelníka odboru ochrany mauzolea Václava Lenerta a jeho zástupce M. Hubky až 28. 3. 1955 v dopoledních hodinách.³⁷

Do února 1955 bylo tělo stále v péči sovětských balzamačů, kteří zaznamenávali veškeré úkony denního režimu do strojem psaných Protokolů balzamování těla Klementa Gottwalda z 30. 11. 1953–8. 2. 1955,³⁸ kdy již probíhalo první doplňující balzamování. Dne 24. 2. 1955 byla péče o tělo po několikátýdenní inštruktáži svěřena československým lékařům.³⁹

Na předchozích stránkách jsme se již několikrát setkali se jmény anatoma Borise Nikolajeviče Uskova, onkologa a radiologa Alexandra Sergejeviče Pavlova a biochemika Jurije Alexejeviče Romakova, kteří na žádost československé vlády od 15. 3. 1953 balzamovali Gottwaldovo tělo.⁴⁰ Vzhledem k tomu, že dokumentace z období dlouhodobého balzamování chybí, nelze bohužel říci, kdo z početného

osazenstva laboratoře při mauzoleu V. I. Lenina pobýval v Praze v jednotlivých fázích stabilizace těla. Je nicméně jisté, že S. R. Mardašev dbal na to, aby jeho zkušení podřízení pracovali nejen s těly sovětských vůdců, ale alespoň nakrátko, a pokud možno opakovaně, i s mrtvolami těch zahraničních v Bulharsku a ČSR, čímž byla též zajištěna ustavičná vzájemná kontrola kvality práce, kterou každý z nich odváděl ve všech třech mauzoleích.

Od podzimu 1953 do jara 1955 tak v Praze krátce pobývali kromě Pavlova a Uskova i další ostřílení odborníci z Moskvy,⁴¹ konkrétně Alexandr Pavlovič Avcyn,⁴² Vladimír Vasiljevič Žuravlov,⁴³ a konečně sám Sergej Rufovič Mardašev,⁴⁴ který do československé metropole zavítal někdy po 17. 11. 1953, kdy bylo znovuotevřeno moskevské mauzoleum obsahující kromě Leninova sarkofágu i schránu s tělem J. V. Stalina. Nepochybně se přijel osobně přesvědčit o skvělém stavu Gottwaldova těla před otevřením pražského mauzolea 5. 12. Zpět do Moskvy odcestoval spolu s Uskovem a Žuravlovem o tři dny později.

Záznamy z podzimu 1953 až zimy 1955, které sověští experti v ČSR zanechali, ukazují, že nejvýrazněji se na kontrole stavu Gottwaldova těla podílel i v tomto období A. S. Pavlov (nar. 1920), tehdy Mardaševův zástupce pro vědu a výzkum.⁴⁵

Více než rok nepřetržitě strávili v pražském mauzoleu J. A. Romakov a Ivan Sergejevič Kuzněcov,⁴⁶ ale zřejmě

Obr. 7: Onkolog a radiolog Alexandr Sergejevič Pavlov. Zdroj: archiv autorů.

³⁵ Rozhovor L. Vacína s M. Hubkou 2. 10. 2010. Podrobně k osobě M. Hubky viz článek „Vyvrátit všechny paniky drzé šeptandy“ v tomto čísle.

³⁶ *Zpráva o otevření Mausolea Klementa Gottwalda*, Rudé právo 34/339, 6. 12. 1953, s. 1.

³⁷ *NA*, f. 100/24, nezpracováno – mauzoleum, kniha č. 36 (dále jen kniha č. 36), 28. 3. 1955, list 6.

³⁸ *Archiv bezpečnostních složek* (dále jen *ABS*), f. Vytříděné spisy sekretariátu ministra vnitra 1954–1960 (dále jen 319), signatura (dále jen sig.) 319-9-20, Mausoleum Kl. Gottwalda, zabezpečení orgány MV – zřízení, usnesení ÚV KSČ, rozsah prací a pod.: Ministerstvo zdravotnictví SSSR – Protokoly balzamování těla Klementa Gottwalda 30. 11. 1953–8. 2. 1955 (rusky) (dále jen *Protokoly*).

³⁹ Viz článek „Zodpovídají za celkovou péči o bezvadný stav těla s. K.G.“ v tomto čísle.

⁴⁰ *NA*, f. 100/3, sv. 182, a. j. 622; *ABS*, f. 319, sig. 319-9-20, Žádost vlády Československé republiky vládě Svazu sovětských socialistických republik ze dne 26. 4. 1954 o prodloužení pobytu v Československu sovětského odborníka v mauzoleu Klementa Gottwalda; Ju. I. LOPUCHIN, *Bolezn*, s. 127.

⁴¹ K pobytu A. S. Pavlova viz *ABS*, f. 319, sig. 319-9-20, *Protokoly*, 8. 1. 1954, s. 14; 23.–30. 9. 1954, s. 118–128; 5.–8. 1. 1955, s. 170–174. K pobytu B. N. Uskova viz *tamtéž*, 7. 12. 1953, s. 3–4; 4. 2. 1955, s. 192–193.

⁴² *ABS*, f. 319, sig. 319-9-20, *Protokoly*, 23.–30. 9. 1954, s. 118–128.

⁴³ *Tamtéž*, 7. 12. 1953, s. 3–4.

⁴⁴ *Tamtéž*.

⁴⁵ Viz pozn. 41 výše a *ABS*, f. 319, sig. 319-9-20, *Protokoly*, 19. 3. 1954, s. 37–38; 2. 8. 1954, s. 89–90; Pavlov, Alexandr Sergejevič. *K 85-letímu so dne rožděnija*, Medicinskaja radiologija i radiacionnaja bezopasnost' 50/4, 2005, s. 77–78.

⁴⁶ Viz *ABS*, f. 319, sig. 319-9-20, *Protokoly*, 30. 9. 1954, s. 123–128; 8. 1. 1955, s. 174 a článek „Zodpovídají za celkovou péči o bezvadný stav těla s. K.G.“ v tomto čísle.

také E. N. Sedlov, který podle příslušných záznamů působil jako jakýsi stálý asistent svých zkušenějších kolegů.⁴⁷ Tito lékaři od ledna 1954 do ledna 1955 rovněž několikrát telefonicky konzultovali se svými nadřízenými v Moskvě (Pavlovem, Uskovem, Avcynem nebo přímo Mardaševem), aby si byli jisti, že je o tělo československého vůdce za všech okolností postaráno tím nejlepším možným způsobem.⁴⁸

K prvnímu doplňujícímu balzamování, v jehož závěru bylo tělo předáno československým odborníkům, se začátkem roku 1955 do Prahy dostavil kromě Pavlova a Uskova i biochemik Sergej Sergejevič Děbov (1919–1995), budoucí ředitel moskevské laboratoře,⁴⁹ jenž na uchování Gottwaldova těla dosud nepracoval.

Obr. 8: Biochemik Sergej Sergejevič Děbov (1919–1995). Zdroj: archiv autorů.

Péče o tělo v letech 1953–1955 spočívala stejně jako po jeho předání až do roku 1962 především v denním sledování jeho stavu a monitorování teploty a vlhkosti v laboratoři, sarkofágu a „smuteční síni“. Tělo bylo vystaveno v zatím

nehermetizovaném sarkofágu, kde se udržovala vlhkost vzduchu od 75 % do 77 %, podobně jako v laboratoři a „smuteční síni“. Doporučená vlhkost ležela při horní hranici tohoto rozmezí, tedy na 77 %.⁵⁰ Regulovala se přidáváním či odebráním tzv. výparníků, což byly Petriho misky s vodou, které se pokládaly na podstavec zdvižného zařízení pod rakev: *Kvůli tomu, že vlhkost v sarkofágu dosahuje podle údajů ze snímače – vlhkoměru 100%, byly z podstavce odstraněny 3 Petriho misky s vodou; ponechány 4. Podstavec s rakví zdvižen.*⁵¹ Do výparníků se rovněž přidával thymol kvůli svým silným dezinfekčním účinkům: *Na podstavec umístěny výparníky a položeny krystaly thymolu. Podstavec s rakví zdvižen do smuteční síně.*⁵²

O kontrole viditelných částí těla byl každý den vyhotoven zápis, který měl až na výjimky podobnou formu: *10. října [1954] 10:30 – Tělo pozorováno sklem sarkofágu. Vlhkost obličeje dobrá na obou stranách. Ve srovnání s předšlými dvěma dny pokožka obličeje výrazně nabrala vláhu. Při pohledu zblízka přes sklo dobře viditelná rovnoměrná blanka vláhy v obou lících oblastech, bez ohniskových shluků. Vzhledem k tomu se pokožka nepatrně a přirozeně leskne, což nebrání vystavení. Ušní boltce velmi dobře vlhké.*⁵³

Při přiměřeně uspokojivé vlhkosti, tj. pokud nedocházelo k opravám osvětlení, kolísání vlivem výpadků klimatizace apod., bylo doporučeno pravidelné ovlažování z rozprašovače s roztokem: *Během telefonického rozhovoru doporučil docent B. N. Uskov ovlhčovat obličej roztokem jednou týdně, v pondělí.*⁵⁴ Byla-li vlhkost viditelných částí těla neuspokojivá, tj. hrozilo-li vysychání, sovětští odborníci režim zintenzivnili. K ovlažování používali roztok z vany, který předtím sloužil k balzamování: *Tělo a poduška přikryty sterilním prostěradlem. Obličej obložen tenkou vrstvou vaty, smočené v roztoku z vany. Obličej zakryt rámem. Rakev s tělem přikryta prostěradlem a zdvižena na podstavci do smuteční síně.*⁵⁵ Pokud byla vláha nadbytečná, takže způsobovala odlesky při

Obr. 9: Záběry z 28. 8. 1953 zobrazující pohled zprava, zepředu a zleva na oblast úst, nosu a částečně brady. Barva i reliéf mateřských znamének beze změn. Na snímku vlevo je dobře patrná vrstva vaty pokrývající levou tvář. Na záběru zepředu a zleva lze vidět sterilní textilii (zřejmě hedvábí) s roztokem přiloženou přes obě oči. Zdroj: NA, f. 100/24, nezpracováno – mauzoleum, fotoalbum od 22. 6. 1953, rusky.

⁴⁷ ABS, f. 319, sig. 319-9-20, Protokoly, 30. 9. 1954, s. 123–128; 8. 1. 1955, s. 174.

⁴⁸ ABS, f. 319, sig. 319-9-20, Protokoly, 19. 3. 1954, s. 37–38; 2. 8. 1954, s. 89–90; 7. 1. 1954, s. 13–14; 29. 1. 1954, s. 19; 6. 2. 1954, s. 21–22; 22. 8. 1954, s. 98–99; 8. 3. 1954, s. 31–32.

⁴⁹ V. S. SMIRNOV, *Děbov Sergej Sergejevič*, Geroji strany, http://www.warheroes.ru/hero/hero.asp?Hero_id=11461 (citováno k 24. 1. 2014).

⁵⁰ ABS, f. 319, sig. 319-9-20, Protokoly, 16. 12. 1954, s. 163.

⁵¹ *Tamtéž*, 10. 2. 1954, s. 23.

⁵² *Tamtéž*, 1. 12. 1953, s. 1.

⁵³ *Tamtéž*, 10. 10. 1954, s. 134.

⁵⁴ *Tamtéž*, 29. 1. 1954, s. 19.

⁵⁵ *Tamtéž*, 21. 12. 1953, s. 7–8.

nasvícení těla v sarkofágu, provádělo se osušování: *Na pravé polovině obličeje, zejména v oblasti lícní kosti, na nose a méně na bradě a čele viditelné blyštivé kapky vláh.* [...] *Velké kapky vláh odstraněny mulovými tampony.*⁵⁶

Nestandardní situace v udržovacím režimu za rok 1954

Vzhledem k tomu, že Gottwald měl do ledna 1955 oblečeny bílé rukavice, ruce vyžadovaly odlišný režim péče než tehdy jediná obnažená část těla, tedy hlava. Pod svrchními rukavicemi, které návštěvníci mauzolea mohli vidět, se skrývaly rukavice pryžové, naplněné balzamačním roztokem a utěsněné na zápěstích pryžovými bandážemi.

V průběhu roku 1954 byl několikrát pozorován úbytek balzamovací tekutiny ve vnitřních rukavicích. Problém se řešil následovně: [...] *na pokyn docenta B. N. Uskova rozhodnuto naplnit rukavice roztokem. Podstavec s rakví spuštěn. Tělo přikryto sterilním hedvábným prostěradlem. Rukávy stejnořez posunuty nahoru. Manžety košile byly vlhké od roztoku, což ukazuje na únik roztoku z rukavic. Sňaty pryžové bandáže, utěšňující rukavice. Do pravé rukavice vsříknuto 70 ml. roztoku, do levé 90 ml. Rukavice utěsněny pryžovými bandážemi. Tělo připraveno k vystavení. Podstavec s rakví zdvižen.*⁵⁷

Dále byla zaznamenána jedna minimální změna kožního reliéfu: *Zpozorováno určité (nepatrné) zvýraznění kožního reliéfu levé příušní oblasti a spodní části levé tváře. Tato jako by se trochu propadala. To však není jisté a vyžaduje další prověřování a pozorování. O těchto pozorováních byla dnes zpravena Moskva. Telefonický rozhovor veden s A. S. Pavlovem.*⁵⁸ Nakonec se zřejmě jednalo o planý poplach: *Nepozorovány změny barvy ani reliéfu pokožky obličeje. Oblast levé tváře i příušní žlázy v tomtéž stavu; nebyly zjištěny žádné změny oproti tomu, co bylo zapsáno 2. VIII.*⁵⁹

Téhož roku se také řešily sezónní problémy s výskytem drobného hmyzu v nedostatečně hermetizovaném sarkofágu: *Při zkoumání těla sklem sarkofágu byla uvnitř sarkofágu zpozorována drobná muška. Podstavec s rakví spuštěn do laboratoře kvůli odstranění mušky.*⁶⁰ A dále: *Při pozorování ze smuteční síně byla v sarkofágu objevena muška. Při spouštění podstavce se muška nacházela na podušce a v prostoru laboratoře z ní slétla. [...] Při dlouhodobém opětovném sledování těla v sarkofágu již muška nebyla zpozorována.*⁶¹ Potíže s hmyzem uvnitř sarkofágu se naposledy vyskytly 15. 10.: *Po zdvižení podstavce do sarkofágu v něm byl zpozorován brouček. Navíc byli na podstavci nalezeni*

*tři broučci zasažení DDT. Všichni broučci odstraněni. Při prohlídce osvětlovací soustavy sarkofágu v ní byli také objeveni broučci. Díky spárám v sarkofágu mohou broučci a mušky pronikat dovnitř. Pro boj s broučkou bylo kolem rakve nasypáno DDT (v krabičkách). Do horní části sarkofágu, oblasti rozmístění osvětlovacích zařízení, byly rovněž položeny krabičky s DDT.*⁶²

Denní záznamy o monitorování a ošetřování těla nás kromě uvedených drobných provozních komplikací informují také o návštěvě A. S. Pavlova a A. P. Avcyna, kteří spolu s I. S. Kuzněcovem a E. N. Sedlovem, dlouhodobě působícími v Praze,⁶³ prováděli od 23. 9. do 2. 10. 1954 podrobné vyšetření obličeje a rukou, sledovali režim péče a podíleli se na plánování rekonstrukce technického zabezpečení mauzolea, která měla začít po jejich odjezdu a skončit do jara 1955. O své činnosti v těchto dnech vypracovali zprávu, kterou uzavřeli slovy: *Tělo K. Gottwalda, uchovávané v sarkofágu, je v dobrém stavu. Doplňující balzamování těla tudíž není neodkladné a může být provedeno v termínu stanoveném ředitelstvem Vědecko-výzkumné Laboratoře při Mauzoleu V. I. Lenina a J. V. Stalina.*⁶⁴

1. doplňující balzamování Gottwaldova těla (1955)

Rok 1955 začal první doplňující balzamací, v mauzolejní hantýrce „remontem“ (rusky „renovace“).⁶⁵ Toto opětovné balzamování těla se provádělo za účelem celkové prověrky jeho stavu, uskutečnění kontrolních odběrů a případných úprav reliéfu těch částí pokožky, které vykazovaly drobné změny. V první řadě však sloužilo k důkladné reimpregnaci těla čerstvou dávkou udržovacího balzamačního roztoku glycerinu, octanu draselného a destilované vody. Periodické opakování tohoto procesu v rozmezí 1–2 roků zaručovalo úplnou neporušenost těla a možnost je dále vystavovat na jakkoli dlouhou dobu (v případě Ruska i po pádu komunistického režimu). Po dobu konání každého „remontu“ bylo mauzoleum pro veřejnost pochopitelně uzavřeno.

Sovětská lékařská skupina A. S. Pavlov, S. S. Děbov, I. S. Kuzněcov a E. N. Sedlov zahájili práci 7. 1. a dokončili ji 24. 2. 1955, od 4. 2. za účasti B. N. Uskova. Závěrečné třetiny doplňujícího balzamování K. Gottwalda se od 10. 2. účastnili také Jiří Křeček, Rudolf Vaněček a Josef Vymazal,⁶⁶ kteří byli po skončení prací pověřeni dalším vykonáváním běžné kontroly a péče o jeho tělo, což činili až do jeho zpopelnění v roce 1962.

Doplňující balzamování mělo vždy obdobný průběh.⁶⁷ Nejprve se připravila skleněná balzamační vana, která

⁵⁶ *Tamtéž*, 17. 1. 1954, s. 16.

⁵⁷ *Tamtéž*, 7. 1. 1954, s. 13–14.

⁵⁸ *Tamtéž*, 2. 8. 1954, s. 89–90.

⁵⁹ *Tamtéž*, 9. 8. 1954, s. 93–94.

⁶⁰ *Tamtéž*, 10. 9. 1954, s. 111.

⁶¹ *Tamtéž*, 6. 10. 1954, s. 132.

⁶² *Tamtéž*, 15. 10. 1954, s. 137–138.

⁶³ Protokoly z neznámého důvodu nezmiňují J. A. Romakova, jenž měl podle jiných dokumentů v mauzoleu pracovat až do 15. 11. 1954. Viz článek „Zodpovídají za celkovou péči o bezvadný stav těla s. K.G.“ v tomto čísle.

⁶⁴ *ABS*, f. 319, sig. 319-9-20, Protokoly, 30. 9. 1954, s. 123–128.

⁶⁵ Rozhovor L. Vacína s R. Vaněčkem 2. 8. 2008.

⁶⁶ Blíže k účasti československých lékařů na první doplňující balzamací viz článek „Zodpovídají za celkovou péči o bezvadný stav těla s. K.G.“ v tomto čísle.

⁶⁷ Následující výklad se opírá o záznamy doplňujících balzamací těla K. Gottwalda v *ABS*, f. 319, sig. 319-9-20, Protokoly, 7. 1.–7. 2. 1955, s. 171–194; *NA*, f. 100/24, kniha č. 36, 10.–24. 2. 1955, listy 1–3; 16. 10.–15. 11. 1956, listy 54–58; 14. 9.–12. 10. 1958, listy 110–114; 21. 3.–20. 4. 1960, listy 153–157; *NA*, f. 100/24, kniha č. 37, 4. 10.–9. 11. 1961, listy 27–32. Dále též o rozhovor L. Vacína s R. Vaněčkem 2. 8. 2008 a rozhovor J. Frišhonne s J. Křečkem 8. 4. 2013.

musela být řádně vymyta, vydezinfikována a vysušena. Poté bylo tělo spuštěno ze sarkofágu do laboratoře, načež byly přeměřeny koordináty, tedy vzdálenosti nejdůležitějších částí těla od okrajů rakve na podstavci. Hned na to byly pořízeny fotografie těla, zejména detailní záběry jeho viditelných částí.

Obr. 10: Snímek byl pořízen 7. 1. 1955 při zahájení první doplňující balzamacce. Zachycuje detail levé poloviny obličeje. Zdroj: NA, f. 100/24, nezpracováno – mauzoleum, fotoalbum od ledna–února 1955.

Po fotografování bylo tělo přemístěno na pojízdný stůl, pokrytý měkkým materiálem a sterilním prostěradlem, načež byly svlečeny jednotlivé kusy oděvu. Po vysvěcení těla lékaři prověřili hermetizaci vnější kombinézy. Uvolnili želatinou utěsněné švy okolo krku a na zápěstích, načež kombinézu svlékli směrem k nohám a překontrolovali její případný obsah. Následně stejným způsobem uvolnili i vnitřní kombinézu, ze které vyčerpali balzamační roztok a vzorky odeslali na spektroskopické vyšetření. Účelem tohoto rozboru bylo zjistit, zda impregnace těla jednotlivými složkami balzamační tekutiny v období od předchozího (doplňujícího) balzamování probíhala podle očekávání, a zda v těle nedocházelo k rozpadu buněk. Nakonec bylo svlečeno spodní prádlo, otevřeny řezy měkkými tkáněmi na rukou, nohou a řez v krajině týlní.

Po otevření řezu v dutině hrudní a břišní balzamační vyjmuli balíčky ze skelné vaty napuštěné balzamacím roztokem, vyčerpali a změřili objem volného roztoku v dutinách. Po těchto procedurách tělo zvažili. Hmotnost těla na začátku doplňující balzamacce v roce 1955 činila 74,3 kg. Následně provedli podrobnou prohlídku veškerých tělních krajin, po níž sestavili detailní protokol, který poté srovnávali s protokoly o stavu těla z předešlých let (viz **přílohu**).

Po zaznamenání aktuálního stavu těla do protokolu je ponořili do vany s balzamacím roztokem 31 % glycerinu, 31 % octanu draselného a 38 % destilované vody s pH 8, 5–8, 6, což je přibližně mezi mořskou vodou a mýdlem. Tělo bylo ve vaně zatíženo sáčky se skleněnými kuličkami v krajině hrudní, malé pánve a na dolních končetinách tak, aby bylo zcela ponořeno pod hladinou roztoku. Teplota tekutiny ve vaně kolísala mezi 11, 5 a 15 °C, což bylo o 0, 5–3 °C méně, než činila teplota v laboratoři. Od roku 1958, kdy byla v laboratoři instalována vzduchotěsná pře-

pážka, se podařilo dosáhnout minimálního rozdílu mezi teplotou roztoku a vzduchu, přibližně 1 °C. Teplota roztoku a vzduchu totiž ovlivňovala průběh impregnace těla balzamační tekutinou. Vana byla vždy po ukončení prací zakryta plexisklovými kryty dezinfikovanými lihem a přikryta sterilním prostěradlem.

S tělem ve vaně se manipulovalo pomocí obinadel, na kterých se spouštělo, zvedalo a otáčelo. Na snímatelnou část pojízdného vozíku pokrytého sterilním prostěradlem se přenášelo ručně. Během následujících čtyř týdnů se kromě případných preparačních úkonů vždy kontrolovala pouze hladina roztoku ve vaně a jeho teplota, stejně jako teplota vzduchu. Před ukončením „remontu“ byl sestaven další protokol o stavu těla a jeho jednotlivých částí.

Po proceduře impregnace ve vaně lékaři tělo ke konci doplňujícího balzamování znovu zvažili, aby určili přírůstek hmotnosti, který vždy činil kolem 2 kg. Následovalo vložení balíčků nasáklých balzamacím roztokem zpět do dutin, sešití řezů nepřerušovaným stehem a jejich přelepení želatinou s chloralhydrátem a fixace formolem. Obdobným způsobem byl uzavřen a utěsněn trepanační otvor v dutině lebeční.

Tělo bylo oblečeno do spodního prádla a vnitřní kombinézy, do níž balzamační nalili několik litrů roztoku. Následovalo natažení vnější suché kombinézy. Lékaři postupně utěsnili obě kombinézy a oblékli oděv, na zádech rozstřížený pro snazší oblékání. Nakonec umyli, vyfénovali a učesali vlasy. Poté tělo uložili do rakve upevněné na podstavci zdvižného zařízení tak, aby poloha těla odpovídala pevně stanoveným koordinátám, což bylo důležité pro jeho nasvícení v sarkofágu. Rakev byla předem vydezinfikována, vložena mechovou pěnou, gázovými válečky a poduškou.

Již při prvním doplňujícím balzamování v roce 1955 lékaři prováděli preparační zákroky. Kvůli nadcházejícímu vystavení těla bez rukavic přistoupili k depigmentaci (vybělení pigmentu za účelem odstranění skvrny) v oblasti hrbe tu 1. záprstní kůstky levé ruky opakovaným několikahodinovým přikládáním vaty s perkarbamidem (perhydrát močoviny – šetrnější než peroxid vodíku).⁶⁸

Obr. 11: Tato fotografie pochází z 10. 2. 1955. Znárodnuje malíkovou stranu pravé ruky. Je patrný mírný otok tkáně v důsledku impregnace těla balzamačním roztokem během doplňujícího balzamování. Pod rukou a na zápěstí lze vidět sterilní prostěradlo. Zdroj: NA, f. 100/24, nezpracováno – mauzoleum, fotoalbum od ledna–února 1955.

⁶⁸ ABS, f. 319, sig. 319-9-20, Protokoly, 7. 1. 1955, s. 171–172; 17.–18. 1. 1955, s. 188; 22. 1.–2. 2. 1955, s. 189–192; NA, f. 100/24, kniha č. 36, 10.–11. 2. 1955, list 1. Vložit: O sejmnutí rukavic požádal Alexej Čepička. Viz článek "Zodpovídají za celkovou péči o bezvadný stav těla s. K.G." v tomto čísle.

Krátce po zahájení doplňujícího balzamování v tomto roce též došlo k drobnému provoznímu incidentu, když byla 12. 1. v 5:30 hod. zaznamenána prasklina skleněné vany a průsak balzamační tekutiny do revizní chodby pod laboratorii. Událost neměla žádné následky a tělo bylo po přefiltrování roztoku jednoduše přeloženo do nové vany.⁶⁹

Nestandardní situace v udržovacím režimu za rok 1955

Denní záznamy o sledování viditelných částí těla K. Gottwalda a péči o ně byly v období 10. 2. 1955–7. 11. 1960 zapisovány rukopisně do první tzv. balzamační knihy, navažující na totožně strukturované protokoly sovětských expertů a opatřené pečeti ministerstva vnitra.

Zvýšenou pozornost v roce 1955 vyžadovaly ruce, které po doplňujícím balzamování již podléhaly stejnému režimu jako obličej. Vzhledem k jejich předchozímu uložení v rukavicích stále naplněných roztokem je však nyní bylo nutné sledovat pozorněji. Ojedinele se na nich vyskytla zvláštněná vrásčitost pokožky, která značila nebezpečné vysychání: *Nebyly shledány žádné změny s výjimkou dorsální (hřbetní) části konečné a střední falangy (článku) III. a IV. prstu, kde se vrásčitost kůže poněkud zdůraznila. [...] Ruce ovlažněny stejným způsobem, avšak jen po dobu 5 minut. Na střední a konečnou falangu II.–IV. prstu levé ruky přiložena vata s balsamujícím roztokem.*⁷⁰

Necelé dva měsíce po předání těla do československých rukou došlo v polovině dubna 1955 k nejzávažnějším incidentům za celou dobu existence Gottwaldova mauzolea. Nejprve se 14. 4. vznítala umělohmotná izolace a lak na elektrické mucholapce v laboratoři.⁷¹ O dva dny později shořel motorek zajišťující zdvižné zařízení.⁷² Kvůli požáru mucholapky musel být 18. 4. odvezen na přetření trezor na orgány: *Trezor v laboratoři dán k opravě nátěru, který se na horní ploše poněkud opálil při vznícení muchobijky, a proto orgány, které v něm byly uloženy, byly přeneseny za přítomnosti s. kpt. Lenerta a uloženy do trezoru v místnosti lékařů.*⁷³

O den později dorazil z Moskvy přivolaný ředitel laboratoře při mauzoleu V. I. Lenina a J. V. Stalina S. R. Mardašev, aby prověřil stav těla. Podrobnou prohlídku lupou provedl 20. 4., přičemž našel několik milimetrových částic ohořelého materiálu z mucholapky, které byly uschovány pro mikroskopické vyšetření.⁷⁴ Tento případ potvrzuje, že prohlídky těla byly vykonávány nesmírně pečlivě, a to nejen po událostech, které (teoreticky) mohly tělo poškodit.

Čtyři dny po detailní kontrole stavu těla Mardašev zapisal do balzamační knihy závěr svých pozorování, v němž konstatoval, že barva i reliéf pokožky zůstaly nezměněny a doporučil několik provozních opatření dále zdokonalujících režim péče o Gottwaldovo tělo. Doporučení se týkala zlepšení těsnosti sarkofágu, ale též odstraňování velkých

kapek vláh na obličej a rukou pomocí proužku filtračního papíru pouze dotekem kapky. Mardašev dále zdůraznil, že pracovníci přicházející do styku s balzamovaným tělem měli za všech okolností nosit sterilní oblečení, čepice a roušky z hedvábného materiálu. Pokud by došlo ke kontaktu cizí látky s obličejem nebo rukama, bylo by nutné hojně ovlhčit zasažená místa balzamovacím roztokem jak z rozprašovače, tak i přiložením vaty nasáklé roztokem. Mardašev též apeloval na další zlepšování protipožárních opatření. Zdůraznil nutnost zabránit přístupu těžkých kovů k tělu, neboť barevné sloučeniny kovů a síra mohou způsobit enzymatickou oxidaci (chemickou reakci, která mohla vést k nevratnému zbarvení kůže). Doporučil proto instalovat indikátory sirovodíku. Rovněž připomněl, že aby bylo vyloučeno možné zavlečení infekce, nesměly mít k tělu přístup osoby, které přímo neprováděly kontrolu a péči o ně.⁷⁵

Zpráva o provozu mauzolea za rok 1955

Technický stav mauzolea i otázky provozu a odborné péče o tělo K. Gottwalda za rok 1955 jsou popsány ve zprávě, kterou členům politického byra ÚV KSČ předložil 2. 3. 1956 ministr vnitra Rudolf Barák, do jehož pravomoci tato instituce spadala.⁷⁶ Zpráva mimo jiné uvádí, že od začátku ledna do března 1955 proběhla plánovaná rekonstrukce technického vybavení mauzolea. Vyjmenovává i konkrétní zásady péče o tělo, např. mimořádnou opatrnost při mechanickém ošetřování (osušování) pokožky, nutnost předcházet vysychání pokožky udržováním doporučených hodnot teploty a vlhkosti, bránit plísňovým infekcím a poškození hmyzem apod., vše v souladu s instrukcemi sovětských expertů. Zpráva též zmiňuje, že během roku 1955 se podařilo téměř vyhubit hmyz, vyskytující se sezónně v laboratoři, a to natíráním stěn a podlahy lihovou suspenzí DDT a dalšími drobnými opatřeními.

Dále popisuje předání dokumentace a péče o tělo třem československým odborníkům, k nimž od poloviny prosince přibyli další dva (Zdeněk Lodin a Zdeněk Vacek).⁷⁷ Rozepisuje se i o provozních problémech, tedy o požáru mucholapky a motorku ve zdvižném zařízení. Jak předání těla, tak obě nehody jsou v textu podrobně popsány a srovnání s dokumenty z proveniencí ministerstva vnitra (především balzamační knihou) ukazuje, že ani lékaři (a sovětské experty), ani představitelé ministerstva včetně Baráka se nesnažili v přísně tajném materiálu pro vrcholný orgán KSČ cokoliv podstatného zamlčet, a to ani když se jednalo o incidenty, které mohly mít v situaci 50. let závažné profesní a osobní důsledky.

Nepochybně kvůli stálé hrozbě takových následků přistupovali českoslovenští lékaři ke svým úkolům s mimořádnou obezřetností, kterou dokumentuje kupříkladu pasáž o možnosti poškození pokožky při periodickém osušování

⁶⁹ ABS, f. 319, sig. 319-9-20, Protokoly, 12. 1. 1955, s. 186.

⁷⁰ NA, f. 100/24, kniha č. 36, 11. 4. 1955, list 7.

⁷¹ Tamtéž, 14. 4. 1955, list 7.

⁷² Tamtéž, 16. 4. 1955, list 8. Podrobněji k oběma událostem viz článek „Zařízení, která se v ČSR dosud nikdy nevyrobila“ v tomto čísle. Viz též L. VACÍN, *Náš pracující lid nedal setlíti tělu Klementa Gottwalda – příspěvek k dějinám pražského mauzolea*, Securitas imperii 21, 2012, s. 102–105.

⁷³ NA, f. 100/24, kniha č. 36, 18. 4. 1955, list 8.

⁷⁴ Tamtéž, 20. 4. 1955, list 8.

⁷⁵ Tamtéž, 24. 4. 1955, list 9.

⁷⁶ NA, f. 02/2, sv. 90, a. j. 108, b. 14, Zpráva o provozu Mausolea Klementa Gottwalda, 2. 3. 1956.

⁷⁷ Viz článek „Zodpovídají za celkovou péči o bezvadný stav těla s. K.G.“ v tomto čísle.

obličej a rukou před vpuštěním návštěvníků do „smuteční síně“: *Při této operaci se lékaři řídí důsledně instrukcemi sovětských odborníků, vyplývajícími z jejich 30leté zkušenosti. Nelze však vyloučit domněnku, že ani sebeopatrnější vykonávání této operace nemůže vyloučit při dlouhodobé perspektivě určité poškození pokožky, byť mikroskopických rozměrů, které by se mohlo po dlouhé době projevit zřetelnými změnami na viditelných částech těla.*⁷⁸

Domácí odborníci se zkrátka obávali poškození svrchních vrstev pokožky, které se mohly odlučovat i při sebeopatrnějším doteku a došli k závěru, že vzhledem k dlouhodobé povaze problému a nutnosti vyřešit nejprve dílčí teoretické otázky by bylo záhodno zřídít výzkumnou laboratoř s „paralelním objektem“ (tělo se stejnými proporcemi jako Gottwald), na němž by se prováděl základní výzkum, jehož výsledky by se poté aplikovaly na tělo K. Gottwalda. Přesně takové podmínky měli sovětské balzamovači v Moskvě a vznik pražské výzkumné laboratoře navrhli domácí odborníci z jejich podnětu: *Podle názoru sovětských odborníků je práce v teoretické laboratoři pro péči o balsamované tělo nezbytná.*⁷⁹ Myšlenka výzkumné laboratoře v Praze nakonec realizována nebyla, byly však dodány některé přístroje, které měly zpřesnit kontrolu a péči o tělo a které se po zrušení mauzolea výtečně uplatnily v oddělení profesora Křečka na Fyziologickém ústavu ČSAV.⁸⁰

Zpráva rovněž podotkla, že jelikož tato vědecká oblast byla v ČSR novinkou, domácí odborníci by měli dostat možnost osobně se seznámit s výzkumnou linií laboratoře při mauzoleu V. I. Lenina a J. V. Stalina. Motivy tohoto požadavku mohly být různé. Pomineme-li možnost skutečného badatelského zájmu o otázky balzamace, jako nejpravděpodobnější se jeví záměr vyjet do zahraničí (i když jen do SSSR) na náklady státu, přičemž studijní pobyty mohly být spojeny i s dovolenkovými aktivitami. Kromě toho by mohly sloužit rozvoji kontaktů a vzájemné výměně poznatků s erudovanými sovětskými vědci různých medicínských oborů, jejichž činnost se v žádném případě neomezovala na poměrně triviální úkony spojené s péčí o mrtvolu komunistických předáků.⁸¹ Sovětská vláda byla koncem března 1956 oficiálně požádána o umožnění krátkodobého studijního pobytu čs. lékařů v Moskvě, který proběhl ještě v první polovině téhož roku.⁸²

Nestandardní situace v udržovacím režimu za rok 1956

V roce 1956 se lékaři mauzolea zabývali mimo běžnou kontrolní a udržovací práci také několika zvláštnostmi. Kromě toho pořídili 17.–18. 11. nové fotografie těla, především detailní snímky viditelných částí.⁸³

Obr. 12: Snímek pořízený 17. nebo 18. 11. 1956 ve „smuteční síni“ na závěr druhé doplňující balzamace. Zobrazuje pravou stranu hlavy a pravý bok saka stejnokroje. Lze si povšimnout výtečně seřízeného osvětlení obličej, krku a hrudníku. Zdroj: NA, f. 100/24, nezpracováno – mauzoleum, fotoalbum od ledna–února 1955.

Dva z incidentů, které se v mauzoleu řešily, byly vskutku banální: *Na gumové příkrývce uniformy zjištěny stopy inkoustové tužky. Nařízeno všechny gumové příkrývky ihned odstranit z mauzolea. Na viditelných částech obličej nebylo nalezeno žádných změn ani stopy po inkoustové tužce.*⁸⁴ A dále: *Při příchodu do laboratoře bylo zjištěno, že do zavřené umyvadla kapala zřejmě přes celý den a noc voda, zaplnila umyvadlo, které přeteklo. Na zemi bylo několik louží. Podlaha byla vytřena a umyta čistým lihem.*⁸⁵

K závažnějšímu zjištění došlo 19. 11., během příprav těla k opětovnému vystavení po skončení doplňující balzamace, kdy bylo při osušování vláhy stékající z prstů konstatováno, že vazkost tekutiny neodpovídá viskozitě balsamujícího roztoku. Věc byla prodiskutována s S. R. Mardaševem a A. S. Pavlovem, přičemž všichni odborníci soudili, že šlo o příměs nedokonale fixované želatiny ze zalepených řezů na dlani.⁸⁶

O dva dny později byl výtok vazké tekutiny zaznamenán znovu, načež lékaři učinili následující opatření: *Podrobně překontrolována hermetisace kombinesy a zjištěno, že hermetisace je dobrá a že tekutina z kombinesy na zápěstích neuniká. Zavlhlost gázy podložené v místech hermetisace v zápěstí vysvětlena stékáním tekutiny z volného povrchu obnažené pokožky. Poté přistoupeno ke kontrole hermetisace řezů na dlani a prstech. V těchto oblastech nalezeny ojedinelé kapičky balsamujícího roztoku a značná vlhkost pokožky. Vzhledem k tomu, že není možno s naprostou určitostí rozhodnout, pochází-li tekutina z uzavřených řezů nebo*

⁷⁸ NA, f. 02/2, sv. 90, a. j. 108, b. 14.

⁷⁹ ABS, f. Sekretariát ministra vnitra (1948–1959) I. díl (dále jen A 2/1), inventární jednotka (dále jen inv. j.) 942, Zpráva o provozu Mauzolea Klementa Gottwalda. Tento soubor dokumentů z roku 1956 obsahuje i koncept zprávy datovaný 9. 1. 1956 a podepsaný čs. lékaři, kde se mimo jiné píše: *Proto jsme navrhli zřízení takovéto laboratoře podobně jako v Sovětském svazu, přičemž sousloví jsme navrhli je škrtnuto rukou a opraveno na bylo navrženo.*

⁸⁰ E-mail J. Křečka L. Vacinovi z 10. 5. 2008.

⁸¹ K výsledkům vědecké práce sovětských odborníků viz např. nekrolog na S. R. Mardaševa *Sergei Ruffovich Mardashev*, Bulletin of Experimental Biology and Medicine 77/5, 1974, s. 588 a článek k životnímu jubileu A. S. Pavlova *Pavlov, Alexandr Sergejevič. K 85-letímu so dne rožděníja*, Medicinskaja radiologija i radiacionnaja bezopasnost' 50/4, 2005, s. 77–78.

⁸² ABS, f. A 2/1, inv. j. 942.

⁸³ NA, f. 100/24, kniha č. 36, 17.–18. 11. 1956, list 59.

⁸⁴ *Tamtéž*, 15. 2. 1956, list 36.

⁸⁵ *Tamtéž*, 13. 5. 1956, list 43.

⁸⁶ *Tamtéž*, 19. 11. 1956, list 59.

nevytéká-li z vpichů na konečcích prstů, případně nestéká-li z volného povrchu pokožky, rozhodnuto po poradě se sovětskými odborníky přistoupit k dalšímu zalepení řezů a vpichů na dlani a řezů na volární (dlaňové) straně prstů. Tyto oblasti byly potřeny rozpuštěnou 15% gelatinou v 10% chlorenchlorhydrátu. Poté přiloženy na tato místa hedvábní na pravé ruce a na levé ruce kanva a hedvábní. Znovu aplikována želatina, která byla fixována vatou smočenou v 10% formolu.⁸⁷ Poté se situace již neopakovala.

Obr. 13: Fotografie, kterou pořídil MUDr. J. Vymazal 17. 11. 1956 v 11 hodin. Zachycuje detailní pohled na malíkovou stranu levé ruky, jejíž objem i reliéf jsou dobře zachovány. V pozadí palcová strana pravé ruky. Zdroj: NA, f. 100/24, nezpracováno – mauzoleum, fotoalbum od ledna–února 1955.

Krátce před Štědrým dnem lékaři napravili nepříjemnost, které by si pozorný návštěvník snad mohl všimnout: Za pravým ušním boltcem prosvítá mezi vlasy hedvábný steh okcipitálního (týlního) švu. Podstavec s tělem spuštěn do laboratoře a steh překryt vlasy.⁸⁸

2. doplňující balzamování (1956)

Doplňující balzamování v roce 1956 probíhalo od 16. 10. do 20. 11. za účasti S. R. Mardaševa a A. S. Pavlova. Pro veřejnost bylo mauzoleum opět zpřístupněno k 60. výročí narození „prvního dělnického prezidenta“ 23. 11. 1956. Kromě procedur běžných při každém „remontu“ (viz výše) byly v uvedeném období provedeny následující preparační operace.

Hned 16. 10. lékaři přistoupili k úpravě reliéfu kůže na levé ruce mezi prvním a druhým záprstním kloubem kvůli rušivému otisku po švu rukavice, kdysi na ruce natažené, který se vzhledem k lehkému ústupu kožního reliéfu zvýraznil. Současně rekonstruovali reliéf pokožky na dlaňové straně palcového valu pravé ruky, který se během doby uplynulé od minulé doplňující balzamace poněkud zploštil.

Na pravé ruce: vpichem s volární strany thenaru (palcového valu) byla vpravena do těchto míst pomocí jehly zahříváné na 44 °C tekutá směs parafinu s vazelina alba (bílé

vazelíny) (8 d. parafinu, 2 d. vazelina alba). Současně s tím byla ruka v místě rýh ochlazována kouskem ledu a [...] masáží byl tuhnutí parafin formován. Na levé ruce: přistoupili operatři k úpravě hluboké kožní vrásky na radiální (vřetenní) straně 2. metakarpu (záprstního kloubu). Tekutá směs parafinu stejného složení byla do těchto míst vpravena dvěma vpichy, nedaleko od sebe vzdálenými. Na obou rukách se po provedení operace kožní relief zřetelně upravil.⁸⁹

Další podobná operace na levé ruce se uskutečnila 6. 11.: Přistoupeno k operaci provedené prof. Mardaševem a doc. Pavlovem. Účelem operace bylo odstranit hlubokou vrásku na dorsální straně levé ruky, v oblasti mezi 3. a 4. metakarpem. S volární strany ruky byla zavedena zahříváná jehla (v prostoru mezi 3. a 4. metakarpem) a vstříknuta pomocí zahříváné jehly směs bílé vazelíny a parafinu (bod tání 44 °C) v celkovém množství 1–2 ccm. S dorsální strany ruky byl injikovaný parafin formován a rozprostřen tak, že se rýha poněkud změlčila.⁹⁰ Výhodou této metodiky úprav reliéfu bylo snadné injikování použité hmoty do podkoží a její netečnost.

Stav těla za rok 1956

O stavu těla K. Gottwalda za rok 1956 informoval ministr vnitra R. Barák členy politbyra ÚV KSČ ve zprávě o doplňujícím balzamování těla K. Gottwalda, kterou jim předložil 20. 11. 1956, v den dokončení druhého „remontu“. Zpráva konstatovala, že typický výraz Gottwaldovy tváře byl beze změn zachován, stejně jako tvar, reliéf a barva pokožky obličeje, rukou i ostatních částí těla. Uváděla rovněž, že neporušenost tkání byla ověřena mikroskopickým vyšetřením. Proto sovětsí odborníci v komisi konstatují, že díky správné organizaci péče o tělo K. Gottwalda v době od 24. února 1955 do 16. října 1956, kterou prováděli českoslovenští odborníci, byla zajištěna úplná neporušenost těla.⁹¹

Obr. 14: Snímek z 18. 11. 1956 znázorňuje pravou polovinu obličejové i vlasové části hlavy. Okolo nosních dírek je patrný balzamační roztok, celý obličej vykazuje dobrou vlážnost. Lze pozorovat dobře zachovaný objem i reliéf jednotlivých oblastí a struktur. Zdroj: NA, f. 100/24, nezpracováno – mauzoleum, fotoalbum od ledna–února 1955.

⁸⁷ Tamtéž, 21. 11. 1956, list 59.

⁸⁸ Tamtéž, 21. 12. 1956, list 62.

⁸⁹ Tamtéž, 16. 10. 1956, list 55.

⁹⁰ Tamtéž, 6. 11. 1956, list 57.

⁹¹ NA, f. 02/2, sv. 123, a. j. 157, b. 11, Provedení doplňujícího balzamování těla Klementa Gottwalda, 20. 11. 1956.

Zjevně s cílem omezit mechanický kontakt s pokožkou, a tím snížit nebezpečí jejího poškození, zpráva doporučila používání inkontaktních měřicích metod k co nejobektivnější registraci stavu těla. Stejně jako minulý referát i tento na závěr upozornil, že dlouhodobé uchovávání těl pro vystavení se praktikovalo pouze v SSSR, ČSR a Bulharsku, a jak ukázala zkušenost, je účelné zajistit vzájemné informace a koordinaci vědecké činnosti v této oblasti.⁹²

Průběh pravidelného udržovacího režimu v letech 1957–1958

Kromě pravidelného sledování a povrchového ošetřování nezbytného k vystavení těla K. Gottwalda v sarkofágu lékaři prováděli v roce 1957 také další úkony.

Například koncem ledna odebrali vzorek balzamační tekutiny patrně pro spektroskopické vyšetření, které mělo odhalit případný výskyt draslíku v tkáních, který by znamenal, že v těle docházelo k rozpadu buněk.⁹³

V dubnu krátce vystavili s tělem sterilní vzorek textilie, aby ověřili, jak bude nasvícené tělo v sarkofágu vypadat v novém civilním obleku, jímž měla být zakrátko nahrazena modrá uniforma vrchního velitele ČSA, do níž byl Gottwald dosud oblečen.⁹⁴

V dubnu a květnu lékaři pořídili nové fotografie viditelných částí těla, tentokrát i na barevný film.⁹⁵ Koncem června vyměnili límeček, začátkem září odstranili dvě nitky mulu ze saka a poopravili límeček.⁹⁶ Na začátku prosince znovu odebrali vzorky balzamační tekutiny z obličeje a rukou, zřejmě opět pro kontrolu eventuálního obsahu draslíku v roztoku.⁹⁷

Začátkem června 1957 přistoupili k výměně vojenského stejnokroje za civilní oblek. Na převlečení Gottwaldova těla se politbyro ÚV KSČ usneslo již 3. 12. 1956, koncem velmi turbulentního roku, který odstartoval Chruščovův referát „O kultu osobnosti a jeho důsledcích“, přednesený 25. 2., a který mimo jiné přinesl i odvolání ministra národní obrany a Gottwaldova zetě Alexeje Čepičky ze všech vládních funkcí 25. 4. Konkrétní návrh provedení výměny oděvu však přišel od ministra vnitra až koncem dubna 1957 a politbyro ho schválilo v polovině května téhož roku.⁹⁸ Oddálení tohoto symbolického odklonu od bojechtivé politiky první poloviny 50. let mohlo sloužit k tomu, aby si návštěvníci mauzolea tuto změnu okamžitě nespojili právě s pro režim velmi nepřijemnými událostmi roku 1956.

Červnová výměna uniformy za občanský oděv se uskutečnila pod bedlivým dohledem S. R. Mardaševa, pozvaného na návrh československých lékařů.⁹⁹ Sovětský expert se tak mohl znovu podívat do Prahy. Jistě stojí za povšimnutí,

že všech úkonů, u nichž byl podle názoru domácích odborníků nutný dozor sovětských balzamovačů, se po roce 1955 účastnili pouze ti nejvýše postavení zaměstnanci moskevské laboratoře. Oficiálním důvodem mohlo být, že cesty odborně a zajisté i politicky nejvyspělejších soudruhů do výspy sovětského impéria, která byla považována za západní v každém ohledu, s sebou nesly nejmenší politické riziko. Z praktického hlediska je však jasné, že Praha byla pro odborníky z moskevské laboratoře velmi atraktivní destinací,¹⁰⁰ a proto byly služební cesty do Československa vyhrazeny pouze jejím vedoucím pracovníkům.

Ještě téhož roku byl oděv vyměněn podruhé, tentokrát již bez Mardaševovy účasti. Šedivé sako bylo 17. 11. 1957 nahrazeno černým,¹⁰¹ patrně kvůli lepším vlastnostem černé textilie pro nasvícení těla v sarkofágu.

V roce 1958 bylo kromě běžných procedur provedeno několikrát fotografování viditelných částí těla a opětovný odběr vzorků balzamační tekutiny z různých oblastí obličeje ke stanovení obsahu draslíku v roztoku.¹⁰²

Obr. 15: Snímek pořídil MUDr. Z. Lodin 12. 12. 1958 v 10:30 hodin při běžné kontrole stavu viditelných částí těla. Zachycuje levou polovinu hlavy, spočívající na podušce, a horní polovinu trupu v civilním obleku. V pozadí si lze povšimnout stolků k odkládání nástrojů a pomůcek pro denní péči o tělo. Je zde vidět i část vozíku pro manipulaci s tělem. Zdroj: NA, f. 100/24, nezpracováno – mauzoleum, fotoalbum od ledna–února 1955.

3. doplňující balzamování (1958)

Roku 1958 se též uskutečnil v pořadí již třetí „remont“ těla K. Gottwalda. Začal 14. 9. a trval do 15. 10. opět pod vedením S. R. Mardaševa, A. S. Pavlova a tentokrát i B. N.

⁹² *Tamtéž*.

⁹³ NA, f. 100/24, kniha č. 36, 28. 1. 1957, list 65.

⁹⁴ *Tamtéž*, 19. 4. 1957, list 71.

⁹⁵ *Tamtéž*, 26. 4., 10. 5. a 30. 5. 1957, listy 72–74.

⁹⁶ *Tamtéž*, 26. 6. a 6. 9. 1957, listy 76–77, 82.

⁹⁷ *Tamtéž*, 5. 12. 1957, list 89.

⁹⁸ NA, f. 02/2, sv. 139, a. j. 181, b. 12, Nahrazení vojenského stejnokroje Klementa Gottwalda občanským oděvem, datováno 30. 4. 1957, usnesení 14. 5. 1957.

⁹⁹ NA, f. 100/24, kniha č. 36, 2.–5. 6. 1957, list 75.

¹⁰⁰ Rozhovor L. Vacína s R. Vaněčkem 2. 8. 2008; rozhovor L. Vacína s M. Hubkou 2. 10. 2010.

¹⁰¹ NA, f. 100/24, kniha č. 36, 17. 11. 1957, listy 87–88.

¹⁰² *Tamtéž*, 21. 2., 28. 2., 10. 11., 21. 11., 12. 12. a 24. 11. 1958, listy 95, 116–117, 119.

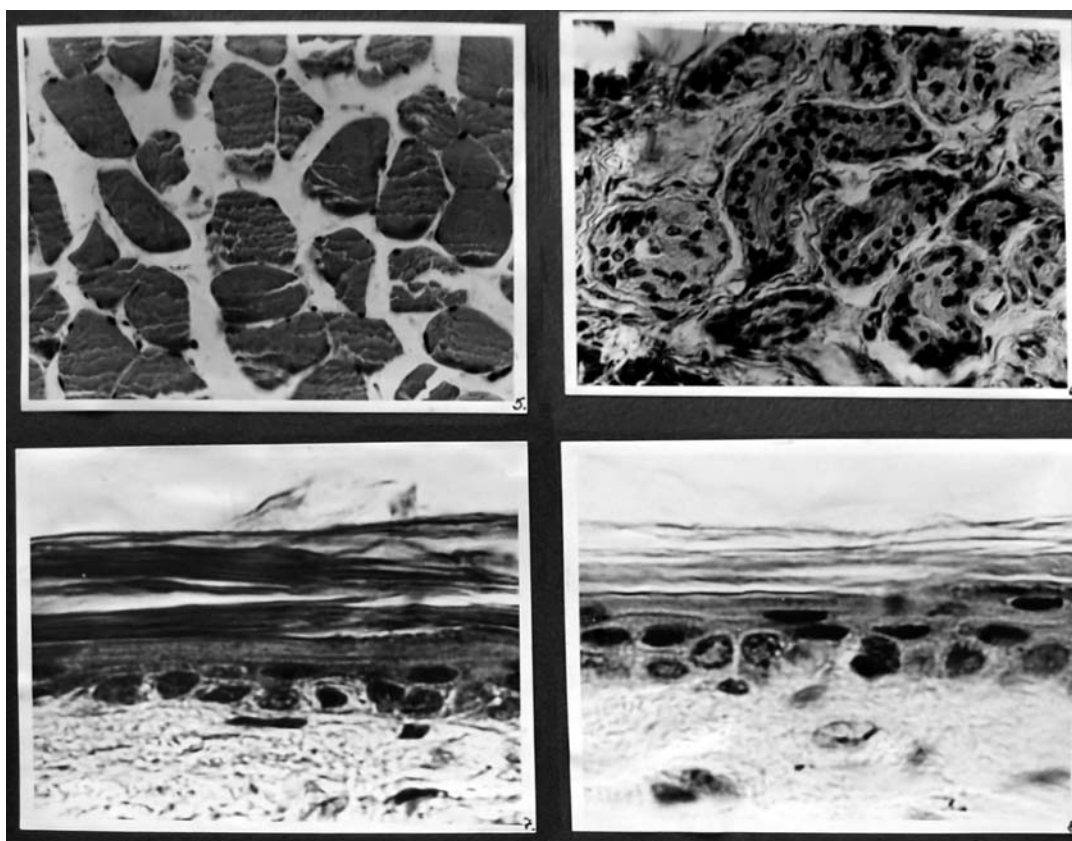
Uskova,¹⁰³ živiálního profesora anatomie,¹⁰⁴ jenž do Prahy znovu zavítal po více než třech letech. Vzhledem ke své odbornosti se Uskov nicméně zúčastnil pouze podrobné prohlídky těla na začátku doplňující balzamace,¹⁰⁵ načež zřejmě odcestoval zpět do SSSR, neboť na následných preparačních zákrocích se nepodílel a nepodepsal ani dopis lékařů o stavu těla pro ministra vnitra R. Baráka.

Přítomnost všech tří nejvýznamnějších členů moskevské laboratoře při detailním prozkoumání stavu těla po jeho svlečení z obleku a obou kombinéz byla nutná nejspíše kvůli tomu, že na podzim 1958 uplynulo pět let od dlouhodobé balzamace K. Gottwalda. Zřejmě právě proto byly při fotografování tentokrát pořízeny také celkové záběry těla v sarkofágu a laboratoři, kromě řady detailních černobílých i barevných snímků obličejů a rukou vlepených do alba v celokožené vazbě se zlatými iniciálami KG a letopočtem 1958.¹⁰⁶

I toto výroční doplňující balzamování mělo až na několik drobností zcela obvyklý průběh (viz výše). Po zahájení

běžných procedur byl již 14. 9. odebrán vzorek roztoku z vnitřní kombinézy na spektroskopické vyšetření: *Vypuštěná tekutina v množství 7, 2 litry je zcela čirá, lehce zažloutlé barvy. Vzorek této tekutiny byl odeslán na spektroskopické vyšetření (s. ing. Podzemský).*¹⁰⁷ O den později při kontrole hladiny roztoku ve vaně s Gottwaldovým tělem lékaři odstranili několik volně plovoucích kapek tuku uniklých z řezu v pravé loketní jamce.¹⁰⁸

Velmi důležité zákroky byly provedeny 22. a 29. 9.: *Odebrána část kůže z vnitřního řezu v horní části levého stehna dlouhá asi 3 cm i s podkožním tukem. Z řezu ve střední čáře dutiny břišní vyříznuta část levého m. psoas major (velký bederní sval), velikosti asi 2 x 2 cm.*¹⁰⁹ *Odebrána částička kůže z přední plochy střední části levého stehna velikosti 1 x 0, 5 cm.*¹¹⁰ Vzorky tkání byly podrobeny histologickému vyšetření pro potvrzení dobrého stavu těla také na mikroskopické úrovni.

Obr. 16: Mikrofotografie histologických preparátů z nekropsií odebraných 29. 9. 1958 (výběr). Na snímku vlevo nahoře (č. 5) vidíme příčný řez skupinou svalových vláken, která jsou strukturně dobře zachována, snížena je však barvitelnost endomyziálního vaziva. Vpravo nahoře je snímek (č. 6) malých potních žlázek, uložených v hlubších partiích škůry. I když je řez silnější (odhadem 15 μm), lze přesto vývody a sekreční oddíly odlišit, což svědčí o velmi uspokojivém zachování struktury. Snímky dole (č. 7 a 8) zobrazují pokožku a papilární vrstvu škůry – pokožka rozlišena na germinativní a rohovou vrstvu a zaregistrována vakuolizace v buňkách germinativní vrstvy – uspokojivý stupeň zachování buněčné struktury (posouzení prof. dr. S. Čecha z 27. 11. 2013). Zdroj: NA, f. 100/24, nezpracováno – mauzoleum, fotoalbum č. 4, bez data.

¹⁰³ Srov. NA, f. 02/2, sv. 189, a. j. 260, k informaci, Doplňující balzamizace těla s. Klementa Gottwalda a provoz Mauzolea Klementa Gottwalda (s. Barák), 17. 9. 1958.

¹⁰⁴ Rozhovor J. Frišhony s J. Křečkem 8. 4. 2013.

¹⁰⁵ NA, f. 100/24, kniha č. 36, 14. 9. 1958, list 110.

¹⁰⁶ NA, f. 100/24, nezpracováno – mauzoleum, fotoalbum od ledna–února 1955; *tamtéž*, fotoalbum KG 1958.

¹⁰⁷ NA, f. 100/24, kniha č. 36, 14. 9. 1958, list 110. Vratislav Podzemský, absolvent VŠCHT, chemik IX. (později VI.) správy MV (správa operativní techniky), konal pro odbor ochrany mauzolea všechny potřebné chemické rozbor. ABS, f. Personální spisy příslušníků ministerstva vnitra, evidenční číslo 3991/28, Vratislav Podzemský; rozhovor L. Vácina s M. Hubkou 2. 10. 2010.

¹⁰⁸ NA, f. 100/24, kniha č. 36, 15. 9. 1958, list 110.

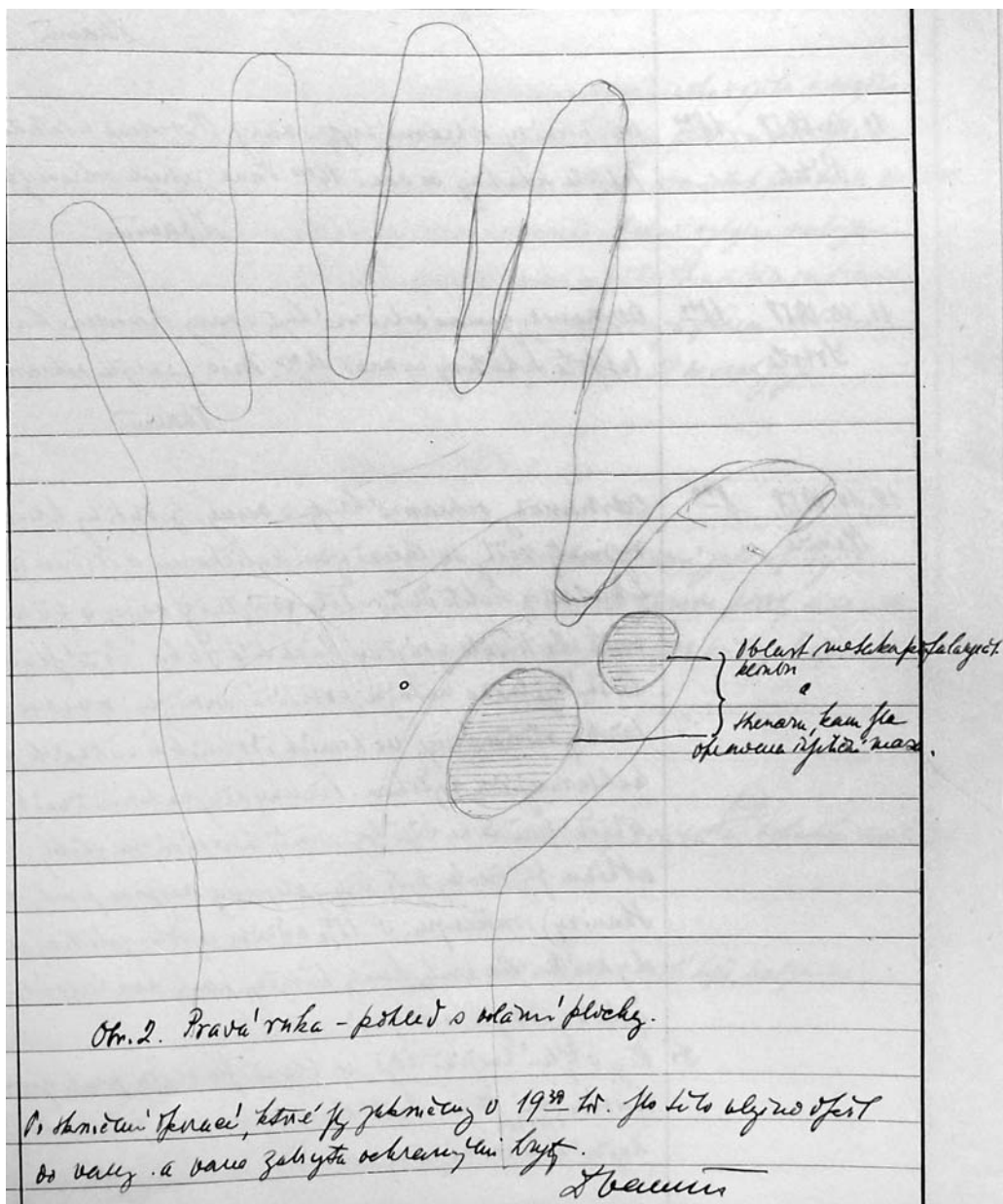
¹⁰⁹ *Tamtéž*, 22. 9. 1958, list 111.

¹¹⁰ *Tamtéž*, 29. 9. 1958, listy 111–112.

Vzhledem k nadcházejícím preparačním operacím se lékaři 2. 10. rozhodli přenést tělo z vany ve vedlejší laboratoři do druhé vany ve větší, hlavní laboratoři. Původně jediná místnost byla totiž v tomto roce rozdělena vzduchotěsnou přepážkou.¹¹¹ Zjistili však, že druhá vana měla bělavě matovaný povrch, a proto přenesení těla odložili až do verdiktu chemiků, kteří byli povoláni, aby provedli rozbor povrchu vany. O den později lékaři do knihy zaznamenali, že komise zástupců ministerstva lehkého průmyslu a chemických laboratoří ministerstva vnitra vyšetřila vnitřní povrch vany, vyzkoušela po chemické stránce matovaný povrch a došla k závěru, že tyto změny nejsou na závadu a nemohou být pro ponoření těla do balsamujícího roztoku nebezpečné.¹¹²

Již v hlavní laboratoři provedli sovětští specialisté za asistence svých československých kolegů několik preparačních zákroků. Stejně jako před dvěma lety šlo o úpravy drobných změn reliéfu pokožky injekcemi směsi parafinu a bílé vazelíny. Lékaři tuto směs vstříkli nejprve do míst zaškrvení kombinéz na obou předloktích, protože pevné utěsnění kombinéz od října 1956 zploštilo kožní reliéf v těchto oblastech.¹¹³

Také palcový val obou rukou vykazoval lehké oploštění, a proto Mardašev s Pavlovem injikovali uvedenou směs vpichem z dlaně každé ruky i do této oblasti. Na pravé ruce byla směs vstříknuta ještě do prohlubně na dlaňové ploše metakarpofalangeálního (záprstně prstního) kloubu. (obr. 17) Po těchto zákrocích došlo ke zlepšení reliéfu v uvedených oblastech obou rukou.¹¹⁴

Obr. 17: Nákres v balzamační knize z 6. 10. 1958 znázorňuje úpravu reliéfu během 3. doplňující balzamacce, provedenou vstříknutím zahřáté směsi parafinu a bílé vazelíny do lehce zploštělé oblasti thenaru (palcového valu) pravé ruky. Stejná masa byla vstříknuta do prohlubně nacházející se na volární (dlaňové) ploše metakarpofalangeálního (záprstně prstního) spojení. Malý kroužek v nákresu označuje místo vpichu. Zdroj: NA, f. 100/24, nezpracováno – mauzoleum, kniha č. 36.

¹¹¹ Viz článek „Zařízení, která se v ČSR dosud nikdy nevyrobila“ s plánem půdorysu laboratoře v tomto čísle.

¹¹² NA, f. 100/24, kniha č. 36, 3. 10. 1958, list 112.

¹¹³ Tamtéž.

¹¹⁴ Tamtéž, 6. 10. 1958, listy 112–113.

Stav těla za rok 1958

Stav těla K. Gottwalda k 15. 10. 1958 popisuje dopis sovětských a domácích lékařů ministru vnitra, který R. Barák 21. 10. předložil politbyru ÚV KSČ.¹¹⁵ Jako ostatní zprávy o stavu Gottwaldova těla je i tento text poznamenán dobovou rétorikou, takže například připomíná výročí pěti let od dlouhodobého balzamování v roce 1953 a poznamenává, že při této příležitosti byl stav těla prozkoumán zvláště podrobně a všestranně.

Podstatné na něm však je jednoznačné konstatování, že stabilizace v roce 1953 a soustavná péče v následujících letech zaručily, že Gottwald stále vypadal jako živý. Dopis se též výslovně zmiňuje o histologickém vyšetření vzorků tkání (viz výše), které potvrdilo zachovalost jejich buněčné struktury.

V dalším textu lékaři nasadili opatrný tón, obvyklý pro každý závěr jejich zpráv nejvyššímu stranickému orgánu, a opět apelovali na politbyro, aby československým specialistům umožnilo další studijní pobyty v SSSR.

8

Člen Politbyra ÚV KSČ
ministr vnitra
Československé republiky
soudruh Rudolf BARÁK.

V říjnu 1958 uplynulo 5 let od ukončení první balsamisace těla Klementa Gottwalda, provedené v době od března do října 1953. Toto výročí je významným datem, které dovoluje nejen zhodnotit výsledky dosavadní práce, ale i stanovit plán vědeckých a praktických opatření, směřujících k dalšímu zachování těla Klementa Gottwalda.

Při doplňujícím balsamování, provedeném v době tohoto významného výročí, provedla skupina sovětských a československých odborníků ve složení člena Akademie lékařských věd SSSR prof. S.R. Mardaševa, docenta A.S. Pavlova, docenta B.N. Uskova, docenta MUDr. R. Vaněčka a kandidátů lékařských věd MUDr. J. Křečka, MUDr. J. Vymazala, MUDr. Z. Vacka a MUDr. Z. Lodina zvláště podrobně a všestranně vyšetření stavu těla Klementa Gottwalda a řadu doplňujících výzkumů. Rozbor nashromážděných vědeckých poznatků a výsledky výzkumu dovolují učinit tyto závěry:

- A. Uplynulých pět let ukázalo, že první balsamisací, provedenou v r. 1953, bylo dosaženo takové stabilisace těla, že vnější vzhled (tvar, relief, objem, barva) i charakteristické rysy se co nejvíce přibližují stavu za živa.
Významný důkaz o dobrém stavu těla poskytuje i vyšetření histologické, provedené v září a říjnu 1958, které ukazuje, že i mikroskopická struktura tkání je dobře zachována.

¹¹⁵ NA, f. 02/2, sv. 193, a. j. 265, b. 9. Pro originál dopisu, podepsaný lékaři, viz ABS, f. A 2/1, inv. j. 1254, Zpráva o doplňující balzamizaci těla s. K. Gottwalda.

B. Tohoto výsledku bylo dosaženo též proto, že v důsledku soustavné denní kontroly a studia stavu těla Klementa Gottwalda byla účelně prováděna nezbytná praktická opatření.

Je však nutno upozornit na to, že v budoucích obdobích budou vznikat vždy nové a specifické problémy, k jejichž řešení musí být připraven kolektiv a vytvořeny nezbytné podmínky. Bude zapotřebí zvláště vysoké pozornosti, promyšleného řešení vznikajících otázek, bedlivé péče o tělo kvalifikovanými specialisty za použití objektivních metod.

Sovětskí odborníci považují ze své strany za nutné poznamenat, že českoslovenští soudruzi, zabývající se těmito problémy, musí v nejvyšší míře zajistit optimální řešení těchto úkolů. Z tohoto důvodu musí mít co nejširší znalosti, zejména ve svém oboru, a bezpodmínečně ovládat nejmodernější metody výzkumu. V této době je nutné všemožně podporovat a umožňovat studijní pobyt členům kolektivu v laboratořích a ústavech v zahraničí.

Protože se otázky balsamisace konkrétně řeší pouze ve třech státech na světě (SSSR, Československo, Bulharsko), je vedle toho nutné zlepšit vzájemný kontakt mezi těmito pracovišti a zajistit stálejší vzájemnou výměnu informací.

Kolektiv odborníků se může vyrovnat s těmito úkoly jen tehdy, bude-li mu i nadále poskytována náležitá pomoc a podpora ze strany příslušných nadřízených organizací a osobností.

Kolektiv československých odborníků, pověřených péčí o tělo Klementa Gottwalda, je si vědom toho, že koná práci, která má velký státní a vědecký význam a ubezpečuje,

že vynaloží veškeré své úsilí ke splnění tohoto čestného úkolu.

Ředitel vědecko-výzkumné
laboratoře při Mausoleu
V.I. Lenina a J.V. Stalina
člen Akademie lékařských
věd SSSR

C. Maršal
prof. S.R. Maršašev
A. Pavlov
docent A.S. Pavlov

R. Vaněček
docent MUDr. R. Vaněček
J. Křeček
kand.lék.věd MUDr.J. Křeček
J. Vymazal
kand.lék.věd MUDr.J. Vymazal
Z. Vacek
kand.lék.věd MUDr.Z. Vacek
Z. Lodin
kand.lék.věd MUDr.Z. Lodin

Praha, dne 15. října 1958.

Dopis lékařů o stavu těla k 15. 10. 1958. Zdroj: ABS, f. A 2/1, inv. j. 1254.

Stav těla za rok 1959

Podle záznamů v balzamační knize nedošlo ani v roce 1959 při pravidelných kontrolách a ošetřování viditelných částí Gottwaldova těla k žádným dramatickým situacím. V únoru bylo pouze zjištěno drobné zhrubnutí kůže na pravém ukazováku, který lékaři ošetřovali vatou namočenou v roztoku do 3. 6. téhož roku, kdy se stav pokožky zlepšil.¹¹⁶ Rovněž v únoru byly opět odebrány vzorky tekutiny z viditelných částí těla, patrně pro nový rozbor na přítomnost draslíku a dalších látek. V červnu byl upraven oděv a pořízeny snímky obličeje a rukou.¹¹⁷

V listopadu a prosinci se uskutečnila léta požadovaná delší studijní cesta dvou lékařů do Moskvy, z níž si přivezli množství poznatků. Podle úhrnné zprávy o stavu těla K. Gottwalda z 30. 12. 1959, kterou ministr vnitra předložil politbyru ÚV KSČ 10. 3. 1960,¹¹⁸ šlo o celkem třetí studijní pobyt domácích specialistů v SSSR, z nichž se však kromě kratší cesty v roce 1956 (viz výše) v dochovaných dokumentech hovoří jen o tomto. V přiloženém referátu o studijní cestě je podrobně popsána účast pražských specialistů při odborných diskusích a úkonech probíhajících v té době v laboratoři při mauzoleu V. I. Lenina a J. V. Stalina.¹¹⁹

¹¹⁶ NA, f. 100/24, kniha č. 36, 16. 2. a 3. 6. 1959, listy 124 a 132.

¹¹⁷ Tamtéž, 18. 2., 19. a 25. 6. 1959, listy 124 a 133–134.

¹¹⁸ Opis v NA, f. 02/2, sv. 252, a. j. 336, b. 20, Zpráva o stavu těla Klementa Gottwalda, datováno 10. 3. 1960, projednání odloženo 15. 3. 1960, usnesení 22. 3. 1960. Originál zprávy o stavu těla v ABS, f. Sekretariát ministra vnitra (1960–1965) II. díl (dále jen A 2/2), inv. j. 35, Študijní cesta lékařů Mauzólea Klementa Gottwalda do Moskvy, s. 28–30.

¹¹⁹ Originál zprávy o studijním pobytu v ABS, f. A 2/2, inv. j. 35, s. 31–33.

Zřejmě právě kvůli tomuto pobytu se i podrobná zpráva o stavu těla nese ve vědeckém duchu. Lékaři jistě chtěli ukázat, že stáž v Moskvě byla přínosná, a tedy že pravidelné dlouhodobější cesty do SSSR budou naprosto nezbytné pro jejich další práci, což v závěru zprávy také výslovně zdůraznili.

Vzhledem k odborné povaze zpráv o studijní cestě a stavu těla je zde třeba vysvětlit některé pasáže, jež mohou laické veřejnosti i některým historikům bez znalosti věci stále sloužit jako „potvrzení“ lidových pověstí o rozkladu Gottwaldova těla, kvůli němuž prý bylo nakonec nutné mauzoleum zrušit.¹²⁰

Předně, jediným praktickým problémem v roce 1959 bylo podle zprávy i balzamační knihy zhrubnutí reliéfu na ukazováku pravé ruky, které mohla mít na svědomí nedostatečná hydratace uvedené oblasti balzamační tekutinou. Pravidelné ošetřování vatou namočenou v roztoku tento problém vyřešilo. Jinak se v referátu o stavu těla i studijní cestě píše pouze o teoretických otázkách.

Jestliže se dva čeští lékaři v Moskvě dozvěděli, že dlouhodobě balsamovaná těla nejsou v žádném případě trvale neměnnými objekty, nýbrž že v nich stále probíhají pozvolné rozkladné procesy, kterými se mění tvar, objem i chemická skladba tkání,¹²¹ sotvakdo může být takovým zjištěním překvapen. Přírozené procesy pochopitelně nelze zastavit ani sebelepší metodou a péčí. Nicméně pozvolným či pomalým, plíživým rozkladem některých tkání¹²² v dlouhodobě balsamovaném těle jsou myšleny změny na mikroskopické úrovni jednotlivých buněk, které probíhaly (a u dosud vystavených těl stále probíhají) v řádu desítek let. Je dále možné, že v důsledku destruktivních pochodů dochází k uvolňování určitých látek, jež jsou transportovány k povrchu pokožky a působí pak pomalou, postupnou, ale neodvratnou změnu barvy.¹²³ Ani tato hypotéza neznamena, že v těle docházelo k hnilobným procesům, nýbrž poukazuje na nekrochemické pochody ve fixované tkáni, při nichž se uvolňovaly enzymy, které mohly poškodit například tukovou tkáň (oxidací, laicky řečeno žluknutím, či hydrolyzou), což se mohlo v dlouhodobém horizontu projevit změnou barvy či úbytkem objemu některých oblastí, jež poté vyžadovaly drobné úpravy (viz výše). Zpráva jasně dokládá, že sovětské specialisty o takových dlouhodobých pochodech dobře věděli a pracovali na tom, jak jim zabránit a jak napravit jejich případné důsledky.

Z dalších teoretických témat se ve zprávách dočteme o vlivu vlhkosti prostředí a průchodnosti pokožky pro balsamující tekutinu,¹²⁴ dále o tom, že českoslovenští

lékaři se věnovali studiu složení tekutiny tvořící jemnou vrstvu na viditelných částech pokožky a zahájili studium pochodů při štěpení tuků v balsamované tkáni.¹²⁵ Je snad samozřejmé, že pokud by se Gottwaldovo tělo rozkládalo v běžném slova smyslu, bylo by na řešení takovýchto otázek v pražském mauzoleu už poněkud pozdě.

Zpráva o stavu těla za rok 1959 též přináší návrh lékařů ocenit u příležitosti 15. výročí osvobození ČSR Rudou armádou ty sovětské specialisty, kteří měli na úspěšné balzamaci K. Gottwalda lví podíl. Někteří z nich, konkrétně A. S. Pavlov, J. A. Romakov a V. V. Žuravlov, již obdrželi za balzamování Gottwaldova těla sovětská vyznamenání.¹²⁶

4. doplňující balzamování (1960)

Roku 1960 nedošlo v provozu mauzolea a péči o tělo k žádným neobvyklým událostem, pouze se ukázalo, že odborně formulovaná zpráva o stavu těla za rok 1959 splnila svůj účel, neboť politbyro ÚV KSČ po jejím projednání 22. 3. 1960 schválilo periodické dlouhodobější pobyty domácích specialistů v Moskvě.¹²⁷ Na tomtéž zasedání bylo schváleno i propůjčení Řádu práce akademikovi S. R. Mardaševovi a vyznamenání Za vynikající práci B. N. Uskovi, A. S. Pavlovovi, J. A. Romakovovi, I. S. Kuzněcovovi a V. V. Žuravlovovi.¹²⁸

Již dva dny předtím byla zahájena v pořadí čtvrtá doplňující balzamace Gottwaldova těla, která probíhala do 25. 4. opět pod vedením S. R. Mardaševa, A. S. Pavlova a B. N. Uskova.¹²⁹ Hned při svlékání těla byl z vnitřní kombinézy znovu odebrán vzorek balzamační tekutiny a jako obyčejně odeslán na chemický rozbor.¹³⁰

O den později se uskutečnil odběr vzorků kůže a svaloviny k ověření zachovalosti balsamovaných tkání: *Asi uprostřed pravého stehna excisována částička kůže a podkožního vaziva rozměrů 14 x 5 mm pro histologické vyšetření. Z středního řezu na stěně břišní odňata částička m. psoas.*¹³¹ S ohledem na nejznámější fámu o údajném rozkladu Gottwaldova těla, podle níž měly být dolní končetiny již dávno amputovány a nahrazeny (dřevěnými) protézami,¹³² je záznam o odběru tkáně ze stehna zvláště výmluvný. Profesor Vaněček k tomu v rozhovoru se smíchem dodal: *To by se pod mikroskopem poznalo, že je to buk!*¹³³

Stejně jako při odběrech v roce 1958 byly také tentokrát pořizeny mikrofotografie histologických preparátů.¹³⁴ Z některých lze i dnes vyčíst do jaké míry byla buněčná struktura balsamovaných tkání Gottwaldova těla zachována. Citujeme ze závěrů posouzení mikrofotografií, které pro nás las-

¹²⁰ Stanislav ČERVINKA ml., *Klement Gottwald na Vítkově. Balzamizace těla v materiálech ÚV KSČ*, Securitas imperii 7, 2001, s. 338–340.

¹²¹ ABS, f. A 2/2, inv. j. 35, s. 31.

¹²² Tamtéž, s. 29.

¹²³ Tamtéž.

¹²⁴ Tamtéž, s. 31.

¹²⁵ Tamtéž, s. 28.

¹²⁶ Opis v NA, f. 02/2, sv. 252, a. j. 336, b. 20. Originál v ABS, f. A 2/2, inv. j. 35, s. 35 (+ s. 1).

¹²⁷ NA, f. 02/2, sv. 252, a. j. 336, b. 20; ABS, f. A 2/2, inv. j. 35, s. 5–6, 13.

¹²⁸ ABS, f. A 2/2, inv. j. 35, s. 7–14.

¹²⁹ NA, f. 02/2, sv. 252, a. j. 336, b. 20; NA, f. 100/24, kniha č. 36, 21. 3. 1960, listy 153–154.

¹³⁰ NA, f. 100/24, kniha č. 36, 21. 3. 1960, list 153.

¹³¹ Tamtéž, 22. 3. 1960, list 154.

¹³² Jan KUŽNÍK, *Pátřejte s námi po stopách Gottwaldovy mumie*, Technet.cz – Věda & Vesmír, 7. 11. 2005, http://technet.idnes.cz/patrejte-s-nami-po-stopach-gottwaldovy-mumie-fnu/tec_reportaze.asp?c=A051103_140506_tec_checktech_kuz (citováno k 26. 1. 2014); S. ČERVINKA ml., *Balzamizace*, s. 338.

¹³³ Rozhovor L. Vacína s R. Vaněčkem 2. 8. 2008.

¹³⁴ NA, f. 100/24, nezpracováno – mauzoleum, fotoalbum č. 4, bez data. Snímky z roku 1960 jsou přímo v albu datovány 25. 3.

kavě vypracoval prof. MUDr. RNDr. Svatopluk Čech, DrSc. z Ústavu histologie a embryologie lékařské fakulty Masarykovy univerzity: *Mikrofotografie zhotovené z nekropsií odebraných 29. 9. 1958 a 22. 3. 1960, pokud byly použity dostatečně tenké řezy, většinou osvědčují uspokojivé až dobré strukturní zachování fotografovaných tkání, což posuzovatel explicitně uvedl při hodnocení jednotlivých snímků. [...] Jelikož míra strukturního uchování tkání kůže a svalové tkáně v nekropsii s datováním rok 1958 a rok 1960 nevykazuje při porovnání výrazné změny a rozdíly, lze soudit, že jejich konzervace při balzamování těla byla účinná.*¹³⁵

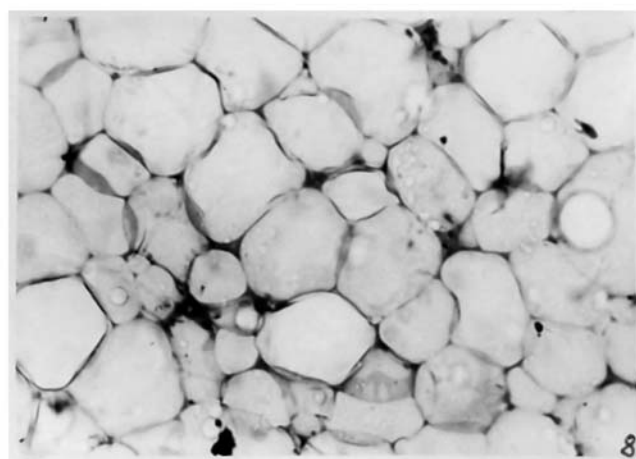
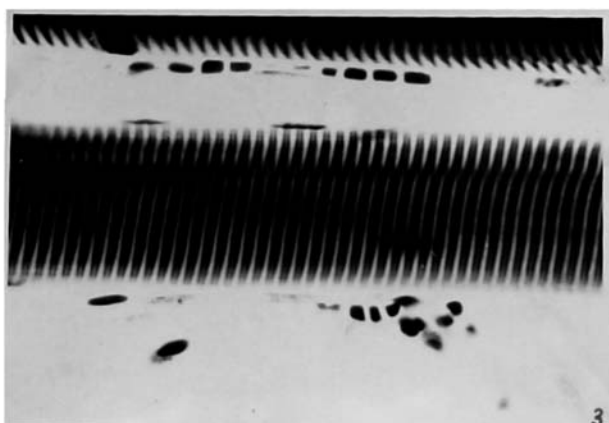
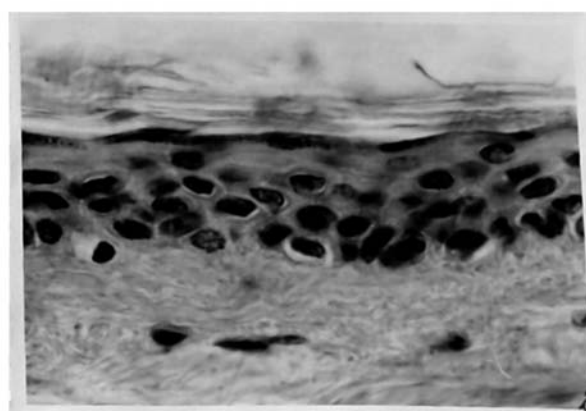
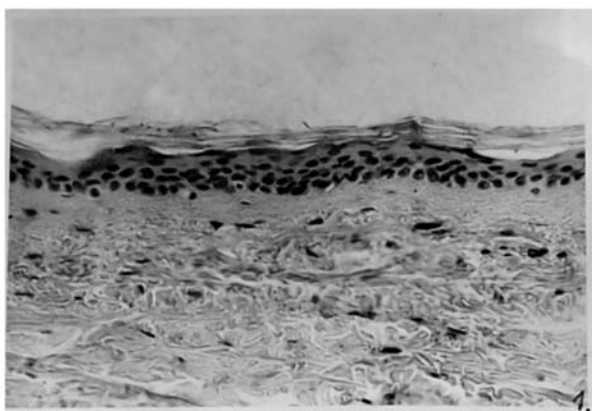
Podobně jako při „remontech“ v roce 1956 a 1958 provedli lékaři i při doplňující balzacii na jaře 1960 některé preparační zákroky. Dne 28. 3. sovětsí specialisté upravili kožní reliéf v krajině proti palcovému valu obou rukou, která vykazovala lehké oploštění. Opět šlo o rekonstrukci reliéfu vstříknutím směsi zahřátého parafínu a vazelíny tentokrát vpichem z loketní a poněkud dlaňové strany na hranici zápěstních a záprstních kostí.¹³⁶

Při přípravě těla k vystavení před koncem doplňujícího balzamování 20. 4. 1960 lékaři navíc vložili do řezů na předloktích trubičky, které měly zajistit impregnaci tkání balzamujícím roztokem i tam, kde by mohla být v důsledku předchozí operace ztížena: *Do řezů na předloktích, v místech zaškrvení po fixaci kombinézy vloženy polyvinylové trubičky dlouhé 25 cm o průměru 1–2 mm, sahající z předloktí do krajiny karpální (zápěstní), po dvou na každé straně, s cílem zabezpečit pronikání balsamující tekutiny skrze partie blokové parafínem po předchozí parafínové injekci, jak svrchu zmíněno.*¹³⁷

Dne 7. 11. 1960 lékaři svými zápisy zaplnili všech 172 listů první balzamační knihy, takže následujícího dne byla otevřena druhá kniha, do níž zaznamenávali stav, kontrolu a péči o tělo až do jeho zpopelnění 12. 6. 1962.

5. doplňující balzamování (1961)

Ani události roku 1961 ničím nevybočovaly z běžné rutiny provozu mauzolea. Ačkoli se zdá, že na pravidelné

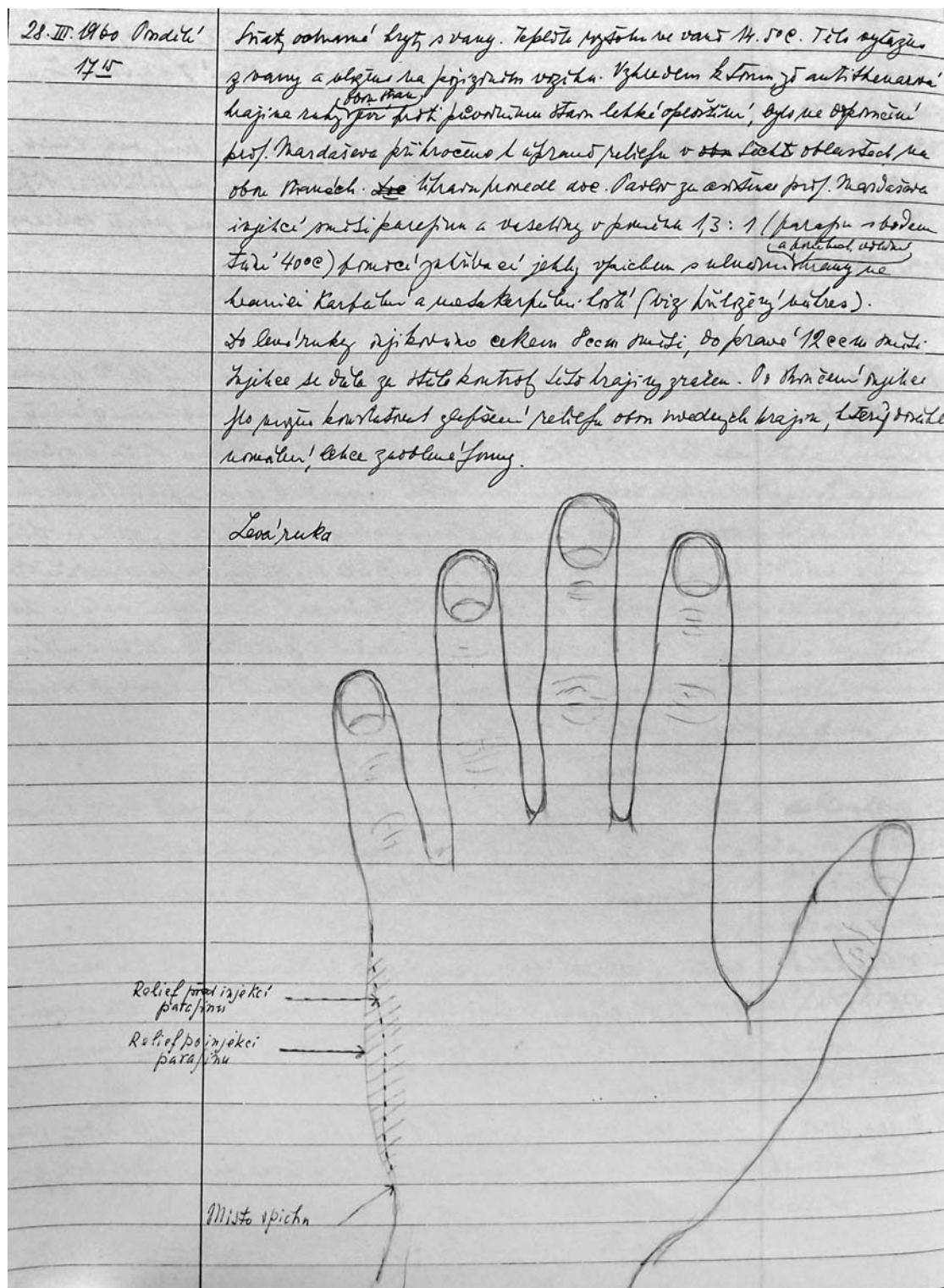
Obr. 19: Mikrofotografie histologických preparátů z nekropsií odebraných 22. 3. 1960 (výběr). Obrázek vlevo nahoře (č. 1) zachycuje pokožku s papilární a síťovitou vrstvou škály, obrázek vpravo nahoře (č. 2) pokožku s papilární vrstvou škály. Mikrostruktura obou součástí kůže dobře odlišitelná, v zárodečné vrstvě pokožky zaregistrována vakuolizace buněk, zvláště v okolí jader – strukturní zachování tkání lze ohodnotit jako dobré. Foto vlevo dole (č. 3) zobrazuje podélný řez svalovými vlákny (rhabdomyocyty) s dobře zachovaným příčným pruhováním. Snímek vpravo dole (č. 8) znázorňuje lalůček tukových buněk různé velikosti s extrahovaným obsahem – vzhled buněk je obvyklý, což svědčí pro minimálně uspokojivé, spíše dobré zachování struktury (posouzení prof. dr. S. Čecha z 27. 11. 2013). Zdroj: NA, f. 100/24, nezpracováno – mauzoleum, fotoalbum č. 4, bez data.

¹³⁵ Posouzení mikrofotografických snímků histologických řezů z nekropsií datované 27. 11. 2013, s. 4.

¹³⁶ NA, f. 100/24, kniha č. 36, 28. 3. 1960, listy 154–155.

¹³⁷ Tamtéž, 20. 4. 1960, list 156.

Obr. 20: Nákres znázorňuje stav reliéfu levé ruky před a po provedení úpravy 28. 3. 1960 během čtvrtého doplňujícího balzamování. Důvodem této úpravy bylo lehké oploštění antithenarové krajiny (proti palcovému valu). Úpravu provedl doc. Pavlov za asistence prof. Mardaševa injekcí zahřáté směsi parafínu a vazelíny z ulnární (loketní) a volární strany na hranici karpálních (zápěstních) a metakarpálních (záprstních) kostí. Zdroj: NA, f. 100/24, nezpracováno – mauzoleum, kniha č. 36.

studijní pobyty našich odborníků v Moskvě se od schválení politbyrem v březnu předchozího roku poněkud pozapomnělo, vedoucí lékař mauzolea R. Vaněček 13. 2. 1961 požádal o dojednání další studijní cesty, které by se zúčastnili kromě něho také Z. Vacek a J. Vymazal. Po oficiální

žádosti předsedy vlády Viliama Širokého vládě SSSR a schválení třítydenní stáže sovětskými místy, se pobyt uskutečnil 13. 5.–2. 6. 1961.¹³⁸ Tehdy zřejmě ještě nikdo netušil, že tato cesta měla být poslední. Jediným konkrétním zdokumentovaným výsledkem stáže bylo stanovení termínu další

¹³⁸ ABS, f. A 2/2, inv. j. 35, s. 2–6.

doplňující balzamace po poradě s S. R. Mardaševem na 2.–31. 10. 1961.¹³⁹

Poslední „remont“ se fakticky uskutečnil 4. 10.–9. 11.¹⁴⁰ Kromě běžných procedur stojí za zmínku následující úkony a události. *Po svléknutí kabátu byly nalezeny na košili na pravé straně prsou a levém rameni drobné skvrnky tmavě zelené barvy. Košile je zde lehce navlhla s nepravidelnou vyschlou (?) lehce zažloutlou skvrnou s poněkud tmavšími okraji. Část košile se skvrnami odštířena a uschována pro vyšetření na plísně.¹⁴¹ Provedena fotografie zhrubělé kůže v levé krajíně pektorální (hrudní) a vyfotografován puchýřek na ulnární (loketní) straně 2. článku levého palce.¹⁴² Byl zapsán také drobný incident s prasklou vanou: Po zakrytí vany pozorováno, že skleněná vana praskla v hlavovém konci a prasklinou kape balsamující tekutina. Ihned byla připravena rezervní skleněná vana. Tělo bylo z prasklé vany po přečerpání tekutiny uloženo v rezervní vaně a zakryto ochrannými kryty.¹⁴³*

V rámci obvyklých procedur doplňujícího balzamování byly provedeny nástřiky tkání roztokem lokálně i přes oběhový systém: *Do rozřezů na končetinách horních i dolních nastříknuto svalstvo končetin i podkožní vazivo balsamujícím roztokem. Z řezu v krajíně supraklavikulární (nad klíční kostí) nastříknuta oblast horní části hrudníku. Gumovými dreny zavedenými do karotid vpraveno 100 ccm balsamujícího roztoku.¹⁴⁴ Tělo vyzvednuto na popruhách a do karotid strčeny nové gumové trubice, do nich vstříknuto 300 ccm balsamující tekutiny a zazátkovány skleněnými zátkami dle vlastního návrhu. Poté tělo ponořeno do balsamující tekutiny, provedena masáž těla za účelem odstranění vzduchových bublinek.¹⁴⁵*

Poslední den pátého „remontu“ byl do knihy zaznamenán incident, který se udál předešlého dne a jako by věstil nadcházející konec Gottwaldova mauzolea. Do laboratoře pronikl zápach sirovodíku, jehož přítomnost byla následně potvrzena indikátorovými papírky. Sirovodík byl pro „objekt“ velmi nebezpečný, jelikož po reakci s kovy mohl tvořit tmavě zbarvené sulfidy, které po případném kontaktu s pokožkou mohly nevratně změnit její barvu.

Ironická příčina výskytu sirovodíku v mauzoleu ukazuje, že tato instituce se ke konci roku 1961 už opravdu netěšila přílišnou vážností, neboť *mimořádnou událost způsobily asi 2 vozy komunálních čistících služeb, které přijely na Vítkov a vypustily zde do kanálu fekalie. [...] O této události je třeba sepsat podrobný protokol a zamezit její opakování.¹⁴⁶*

Obr. 21: Snímek byl pořízen 14. 9. 1961 v laboratoři. Jde o pohled na pravou stranu horní poloviny těla K. Gottwalda v civilním obleku v rakvi na podstavci zdvižného zařízení. V pozadí ve výklenku laboratoře je částečně patrný instrumentární vozík. Zdroj: NA, f. 100/24, nezpracováno – mauzoleum, fotoalbum od ledna–února 1955.

Den poté, co lékaři vyhotovili citovaný záznam, předložil A. Novotný politbyru ÚV KSČ svou zprávu z XXII. sjezdu KSSS (17. 10.–1. 11. 1961).¹⁴⁷ Tento sjezd znovu řešil i otázku „kultu osobnosti“ a rozhodl o odstranění balzamovaného těla J. V. Stalina z mauzolea na Rudém náměstí, což se uskutečnilo 1. 11. 1961 bez účasti S. R. Mardaševa a A. S. Pavlova, kteří právě pobývali v Praze. O změně v moskevském mauzoleu přinesl zprávu také československý tisk, a to již 31. 10.¹⁴⁸

Tato událost očividně poskytla Novotnému vítanou příležitost k tomu, aby nechal Gottwaldovo mauzoleum uzavřít, o čemž zjevně již nějakou dobu uvažoval.¹⁴⁹ V konceptu své zprávy o XXII. sjezdu a závěrech pro práci KSČ, kterou hodlal přednést na nadcházejícím plenárním zasedání ÚV KSČ (15.–17. 11. 1961), tedy zmínil i záměr zrušit pražské mauzoleum z politických, ideologických a ekonomických důvodů. Nad celou Novotného zprávou se v politbyru rozvinula obsáhlá diskuze, z níž vybíráme pasáže vztahující se k našemu tématu. Jednoznačně totiž svědčí o tom, že k likvidaci Gottwaldova mauzolea vedly zcela jiné důvody než neudržitelnost těla ve vystavovatelném stavu, jak tvrdí desítky let tradované pověry:

Soudruh Barák: K Mauzoleu. Dvakrát už se o tom na politickém byru hovořilo. Řekněme si otevřeně, hledali jsme

¹³⁹ NA, f. 02/2, sv. 318, a. j. 403, b. 11, Doplnující balzamizace těla Klementa Gottwalda, datováno 3. 8. 1961, projednání odloženo 8. 8. 1961.

¹⁴⁰ NA, f. 100/24, kniha č. 37, listy 27–32.

¹⁴¹ Tamtéž, 4. 10. 1961, list 27.

¹⁴² Tamtéž.

¹⁴³ Tamtéž, list 28.

¹⁴⁴ Tamtéž, 23. 10. 1961, list 29.

¹⁴⁵ Tamtéž, 2. 11. 1961, list 30.

¹⁴⁶ Tamtéž, 9. 11. 1961, listy 31–32.

¹⁴⁷ NA, 02/2, sv. 326, a. j. 417, b. 1, Zpráva z XXII. sjezdu KSSS a závěry pro práci strany – pro plenární zasedání ÚV KSČ, 10. 11. 1961.

¹⁴⁸ Usnesení „O Mauzoleu Vladimíra Iljiče Lenina“, Rudé právo 42/303, 31. 10. 1961, s. 1.

¹⁴⁹ Dokazuje to dvojitý návrh na provedení doplňujícího balzamování v roce 1961. První byl politbyru předložen 3. 8. 1961, ale usnesení bylo 8. 8. odloženo s tím, že A. Novotný si vyžádal přehled návštěvnosti mauzolea. NA, f. 02/2, sv. 318, a. j. 403, b. 11. Po doplnění údajů o návštěvách od otevření do roku 1960 byl návrh znovu projednáván 12. 8. Byl schválen, ovšem příslušný dokument obsahuje i rukopisnou diskusní poznámku: *Nov[otný]: příštím rokem řešit zal[ožení?] těla.* NA, f. 02/2, sv. 321, a. j. 408, b. 14, Doplnující balzamizace těla Klementa Gottwalda, datováno 3. 8. 1961, usnesení 12. 8. 1961. Viz též usnesení ke zprávě o stavu těla za rok 1959 z 22. 3. 1960, kterým sice byla schválena další doplňující balzamace i pravidelné studijní cesty našich lékařů do Moskvy, leč dokument rovněž obsahuje rukopisnou poznámku snad svědčící o tom, že A. Novotný se již tehdy zabýval myšlenkou mauzoleum zrušit: *Nov[otný]: [nečitelné] ve vhodné době stranu připravit na to.* NA, f. 02/2, sv. 252, a. j. 336, b. 20. Rokování o likvidaci mauzolea v politbyru dokládají i níže uvedené citáty z jednání tohoto orgánu 10. 11. 1961, především příspěvek R. Baráka.

vhodnou dobu, kdy to provést. Soudruzi, kdybychom řekli lidem, jaké to stojí náklady, které jdou do desetimiliónů, že je tam potřeba velký počet Vnitřní stráže, že jsou tam čtyři lékaři, lidé to pochopí. Na druhé straně jedna moucha nám může udělat velký skandál. Sovětský lékař, který zde byl, nám řekl, že Gottwald je v horším stavu než Lenin.¹⁵⁰

Zde je nutné podotknout, že tento výrok, který nejméně je dotyčného lékaře, ani nespecifikuje, kdo se skrýval za zájmem „nám“, mnohem spíše svědčí o Barákově snaze zavděčit se Novotnému než o stavu Gottwaldova těla.¹⁵¹ Jestliže totiž některý ze sovětských specialistů někdy něco podobného vůbec řekl, nebylo by na tom nic zvláštního. Již ze samé podstaty komunistické hagiografie totiž plyne, že žádné z balzamovaných těl nemohlo být v lepším stavu než právě Leninovo. Že tato věta neměla žádný reálný vztah ke stavu Gottwaldova těla, je zřejmé i z pokračování proslvu místopředsedy vlády:

My to musíme hlídat, jak nevím co a jediná moucha nám to může zničit. Pak bychom to museli vysvětlovat. Náklady, pokles návštěvnosti, to vedlo k tomu, že jsme o tom debatovali už dříve. Nyní je vhodná doba. Lidé to přijmou, protože to není tradice našeho lidu.¹⁵²

Soudruh Fierlinger: Pokud se týče Mauzolea, budeme muset trochu počkat. Soudruh Novotný: Samozřejmě až tehdy, až se otázka o úloze Gottwalda dostane mezi lidi. Pak s tím teprve vyjít.¹⁵³

Soudruh Dolanský: Pokud jde o Mauzoleum, je to dřívější usnesení. Je to správné, že se to řekne politickému byru. Bylo by dobré to však načasovat. V Moskvě to udělali hned. U nás by se to mohlo spojovat, když tam odstranili Stalina, že u nás odstraňujeme Gottwalda. Samo o sobě je to správná věc.¹⁵⁴

Předání těla ke zpopelnění (1962)

Ani v období od poslední doplňující balzamace až do předání těla ke kremaci nedošlo k žádným mimořádným událostem ani odchylkám od rutinní péče o tělo.

Po konečném rozhodnutí politbyra ÚV KSČ o uzavření mauzolea k 1. 4. 1962 a zpopelnění těla K. Gottwalda ze 17. 3.,¹⁵⁵ respektive 22. 5. 1962,¹⁵⁶ lékaři i nadále denně kontrolovali stav viditelných částí „objektu“ a dodržovali kompletní režim péče o něj, včetně pravidelného týdenního ovlhčování obličeje a rukou balzamační tekutinou, přestože

už byli v mauzoleu jedinými návštěvníky. Režim péče byl ukončen 7. 6., kdy lékaři spustili podstavec s tělem natrvalo do laboratoře. Konečně 11. 6. je předali ke kremaci, o čemž vyhotovili v knize podrobný záznam, dosvědčující neporušenost těla: *Na podkladě usnesení politbyra ÚV KSČ ze dne 22. 5. 1962 o zpopelnění těla Klementa Gottwalda, s jehož písemným zněním nás seznámil dne 7. 6. 1962 plk. J. Čech jsme podle příkazu ministra vnitra přistoupili k přípravě těla Klementa Gottwalda k zpopelnění. Tělo bylo vyzdvíženo ze skleněné rakve na pojízdný vozík. Přestřížením ochranných kombinéz vypuštěna balsamující tekutina. Sňaty oděv, spodní prádlo i obě ochranné kombinézy. Otevřen šev na břiše a vyjmuty mulové polštářky nasycené balsamující tekutinou. Dutina hrudní i břišní vysušena. Poté vloženy do dutiny břišní a hrudní vnitřní orgány, které byly uchovávány zvláště ve skleněných nádobách v tresoru Mausolea. Poté byla dutina břišní uzavřena přerušovaným stehem. Povrch těla v celém rozsahu osušen od balsamující tekutiny pomocí alkoholu. Při tom provedena jeho prohlídka, kterou nebyly zjištěny žádné odchylky proti stavu popsaném ve zprávě podané předsedovi vlády s. Širokému dne 18. listopadu 1961 společně se sovětskými odborníky prof. Mardaševem a doc. Pavlovem. Tělo bylo oblečeno do hnědého civilního oděvu stejného druhu, ve kterém bylo uloženo v sarkofágu při výstavu a poté vloženo do dřevěné rakve. Rakev s tělem předána náčelníku Mausolea majorovi Karlovi Marčinymu. Současně odevzdali lékaři prof. Vaněček, doc. Vacek, D'Křeček a D'Vymazal a D'Lodin klíče a pečeti od laboratoře, v níž je uložena rakev s tělem s. Klementa Gottwalda.¹⁵⁷*

Profesor Vaněček na tento okamžik vzpomínal takto: *To bylo takové svérázné, protože fakticky s námi nikdo ani nejednal. Aby s námi rozvázal pracovní poměr, aby to od nás převzal, aby bylo nějaké řádné předání. Prostě to sebrali, zavřeli, odvezli do krematoria a spálili.¹⁵⁸*

Téhož dne proběhlo i předání veškeré dokumentace k balzamování a péči o tělo náčelníkovi odboru pro ochranu mauzolea Karlu Marčinymu.¹⁵⁹ Zpopelnění se uskutečnilo 12. 6. 1962 ve 22:00 ve strašnickém krematoriu a 13. 6. byla urna předána do úschovy náčelníkovi VIII. správy ministerstva vnitra Josefu Čechovi,¹⁶⁰ u něhož setrvala až do opětovného uložení v Národním památníku 9. 10. 1962 při neveřejném pietním aktu s účastí stranické elity.¹⁶¹ Příběh zachování tváře K. Gottwalda pro budoucí generace se uzavřel.

¹⁵⁰ NA, f. 02/2, sv. 326, a. j. 417, b. 1, s. 25–26.

¹⁵¹ R. Barák zřejmě vytušil, že A. Novotný byl již pevně rozhodnut mauzoleum zrušit, a tak se mu i tímto způsobem mohl snažit vyjít vstříc a podpořit jeho postoj po svém odvolání z funkce ministra vnitra 20. 6. 1961, které znamenalo vážné narušení jeho mocenské pozice. Nebylo by to ostatně poprvé, kdy by R. Barák šel prvním tajemníkoví v určité věci „naproti“, mohlo-li to pro něho být výhodné. Viz P. TOMEK, *Život a doba ministra Rudolfa Baráka*, Praha 2009, s. 96–99, 109–110.

¹⁵² NA, f. 02/2, sv. 326, a. j. 417, b. 1, s. 26. Poslední věta přímo cituje jeden z argumentů v textu, který předložil A. Novotný, což dále dokládá Barákovu otevřenou snahu podpořit záměr prvního tajemníka.

¹⁵³ *Tamtéž*, s. 27–28.

¹⁵⁴ *Tamtéž*, s. 33.

¹⁵⁵ NA, f. 02/2, sv. 342, a. j. 433, b. 19.

¹⁵⁶ NA, f. 02/2, sv. 350, a. j. 441, b. 9.

¹⁵⁷ NA, f. 100/24, kniha č. 37, 11. 6. 1962, list 47.

¹⁵⁸ Rozhovor L. Vacína s R. Vaněčkem 2. 8. 2008.

¹⁵⁹ NA, f. 100/24, kniha č. 37, 11. 6. 1962, listy 47–49.

¹⁶⁰ *Tamtéž*, 12. 6. 1962, list 49.

¹⁶¹ NA, f. 02/2, sv. 366, a. j. 458, b. 14. Pietní akt přemístění ostatků Klementa Gottwalda v Národním památníku na Vítkově a využití laboratoří a technického zařízení mauzolea, 28. 9. 1962; -Z-, *Uložení ostatků Klementa Gottwalda v Národním památníku na Vítkově*, Rudé právo 43/280, 10. 10. 1962, s. 1.

Příloha:

[*z ruského originálu přeložil L. Vacín]¹⁶²

[*dikce i forma originálu zachována]

P R O T O K O L

Pracovníci Laboratoře ve složení: docent A. S. Pavlov, starší vědecký pracovník S. S. Děbov, starší vědecký pracovník I. S. Kuzněcov a lékař E. N. Sedlov provedli 8. ledna 1955 prohlídku těla K. Gottwalda a sestavili tento protokol.

Celkový vzhled, tvar a objem těla dobře zachovány. Stav i turgor tkání je dobrý, což ukazuje na jejich zcela uspokojivou impregnační balzamujičím roztokem.

Pohled zepředu a ze stran.

I. Hlava.

Celkový tvar, objem a reliéf hlavy si zachovávají dřívější vzhled. Pokožka vlasaté části hlavy je dobře zachována, bledého zbarvení. Vlasy beze změn ve srovnání s popisem v předchozím protokolu. Pokožka si udržuje dřívější, slabou růžovožlutou barvu. Charakter pokožky nezměněn. Vyskytuje se mnoho malých žlutohnědých skvrnek rozličné velikosti, tvaru i intenzity zbarvení (pihy). Tkáně hlavy mají hutně elastickou konzistenci. Narušení celistvosti pokožky se nevyskytují.

1. Oblast čela. Tvar, barva i reliéf pokožky dobře zachovány.

2. Spánkové oblasti – beze změn.

3. Oblast pravé očnice. Víčka i řasy dobře zachovány. Barva a reliéf pokožky víček beze změn. Víčka pevně uzavřena, pouze v mediálním koutku oka je malá mezera o velikosti 0, 5–1 mm, která se vyskytovala i dříve. Rovněž dříve se vyskytující mírná rýha podél spodního a vnitřního okraje očnice má dřívější vzhled. Epidermis [**nejsvrchnější vrstvy kůže*] v oblasti víček zcela neporušena.

4. Oblast levé očnice. Víčka i řasy dobře zachovány. Epidermis víček dobře zachována. Zbarvení a reliéf kůže v oblasti očnice beze změn. Víčka pevně uzavřena; v mediálním koutku oka je mezera o velikosti 0, 5 mm. Dříve se vyskytující mírná rýha podél okraje očnice si zachovává dřívější výraz.

Obočí dobře zachováno.

5. Nos. Tvar, objem, reliéf a barva pokožky si uchovávají dřívější vzhled.

6. Oblast tváře a lícní kosti vpravo. Barva kůže nezměněna. Tvar a reliéf dobře zachovány. Konzistence tkání hutná.

7. Oblast tváře a lícní kosti vlevo. Změny stavu pokožky se nevyskytují. Barva a reliéf mateřských znamének nezměněny.

8. Příušní oblast vpravo. Tvar, objem a reliéf zůstávají beze změn. Konzistence tkání elastická.

9. Levá příušní oblast – nezměněna.

10. Oblast horního rtu. Tvar i reliéf horního rtu nezměněny. Intenzita zbarvení pigmentových skvrnek (pih) se nezměnila. Konzistence tkání hutně elastická. Místo vpichu jehly beze změn.

11. Oblast dolního rtu. Objem, tvar a reliéf dolního rtu se ve srovnání s údaji v předchozím protokolu nezměnily. Barva povrchu zachovává dřívější vzhled. Konzistence tkání hutně elastická.

12. Štěrbina ústní. Linie a tvar štěrbiny ústní zůstávají stejné. Štěrbina ústní má po celé délce nerovnoměrnou šířku od 0, 5 do 2 mm.

13. Oblast brady. Projevuje se dobrá zachovalost tvaru brady. Zbarvení, reliéf i charakter pokožky nezměněny. Místo vpichu jehly beze změn.

Tvar a reliéf bradové a čelistní oblasti na obou stranách nezměněny.

Již dříve odlišný kousek kůže 2 cm směrem ven a dolů od levého koutku úst si uchovává intenzivnější zbarvení.

14. Pravý ušní boltec. Projevuje se dobrá zachovalost tvaru, reliéfu, charakteru i zbarvení ušního boltce.

15. Levý ušní boltec. Tvar, reliéf, charakter i barva ušního boltce dobře zachovány. Zesílení reliéfu kůže v oblasti střední části protizávitu nezměněno.

II. Krk.

Barva, reliéf a charakter pokožky zepředu [**originál: zprava*] i ze stran beze změn (rýha od přiléhání límečku na krk zachována). Tvar a objem krku nezměněny.

---

¹⁶² [**značení poznámek autorů*].

III. Hrud'.

Oblast hrudníku zepředu i ze stran si zachovává dřívější tvar i objem. Zbarvení a reliéf pokožky nezměněny.

IV. Oblast břicha.

Barva a reliéf pokožky nezměněny. Tkáň elastické.

V. V oblasti ohanbí a vnějších pohlavních orgánů se ve srovnání s údaji v předchozím protokolu nevyskytují změny. Ochlupení v oblasti hrudníku, přední břišní stěny a ohanbí beze změn.

VI. Oblast pravého ramena.

Tvar a objem oblasti ramena dobře zachovány.

VII. Pravá horní končetina.

1. Paže.

Tvar, objem i reliéf paže si uchovávají dřívější vzhled. Zbarvení kůže nezměněno. Tkáň elastické.

2. Předloktí.

V dolní polovině pravého předloktí se vyskytuje kruhové promáčknutí měkkých tkání v délce asi 11 cm (v důsledku upevnění kombinéz a rukavice pryžovými bandážemi). Na kůži v místě promáčknutí jsou četné hluboké podélné vrásky; tkáň hutné konzistence. Zbývající část předloktí nezměněna.

3. Ruka.

Zachována celková oteklost ruky, zvláště v oblasti hřbetu. Barva, charakter a reliéf pokožky nezměněny ve srovnání s údaji v předchozím protokolu. Projevuje se určité zvětšení meziprstních mezer v důsledku toho, že se ruka nacházela v rukavicích. Tvar prstů dobře zachován. Nehty beze změn.

VIII. Levé rameno.

Tvar a objem zachovány. Vyskytuje se vrásčitost kůže.

IX. Levá horní končetina.

1. Paže.

Tvar, objem a reliéf paže si uchovávají dřívější vzhled.

2. Předloktí.

V dolní polovině levého předloktí se vyskytuje kruhové promáčknutí měkkých tkání v délce 9–10 cm (v důsledku upevnění kombinéz a rukavice pryžovou bandáží). Kůže v místě promáčknutí vykazuje velmi výraznou podélnou vrásčitost. Její zbarvení se nezměnilo. Konzistence měkkých tkání hutná. Zbývající část předloktí nezměněna.

3. Ruka.

Zachována celková oteklost ruky. Na hřbetě se vyskytuje jeden podélný velký záhyb kůže souběžný se IV záprstní kůstkou. Zbarvení pokožky nezměněno. Projevuje se určité zvětšení meziprstních mezer. Intenzita zbarvení kůže v místech hemoragických [**krevních*] skvrn na hřbetě ruky se poněkud zmenšila. Tvar prstů bez zjevných změn. Nehty v neporušeném stavu. Otisky švů rukavic z jehněčí kůže, navlečených po první fixaci, jsou méně viditelné.

X. Dolní končetiny.

Objem, tvar, reliéf a barva pokožky stehna, bérce i chodidla pravé i levé končetiny nezměněny.

XI. Při prohlídce vnitřního povrchu stěn břišní a hrudní dutiny nezjištěny změny.

POHLED ZE ZADU.

XII. Oblast týla a šíje.

Viditelné změny tvaru a reliéfu se nevyskytují.

Pokožka nezměněna.

Oblast zad zachovává dřívější reliéf, poněkud zploštělý podél hrudního úseku páteře a vrásčitý v ostatních oblastech.

Oblast pravého ramena nezměněna.

Pravá horní končetina.

Zadní povrch paže si uchovává dobrý tvar. Lze konstatovat pouze vrásčitost pokožky směrem k podpažní jamce.

Loketní oblast. Tvar a reliéf dobře zachovány.

Dlaňová strana předloktí. – v dolní polovině se projevuje velmi výrazná vrásčitost se ztvrdnutím povrchu a tkání pod ním. Hemoragická skvrna v oblasti radiokarpálního kloubu [**skloubení kostí vřetení a kostí zápěstních*] si uchovává dřívější barvu.

Dlaňová strana ruky.

Tvar, reliéf, přirozená vrásčitost kůže bez viditelných změn. Tvar všech prstů dobře zachován. Charakter a barva pokožky si uchovávají dřívější vzhled.

Oblast levého ramena. – tvar dobře zachován.

Levá horní končetina.

Paže. Tvar i reliéf zadní strany dobře zachovány. Pozorována vrásčitost kůže na vnitřním povrchu paže, konkrétně v oblasti podpažní jamky.

V loketní oblasti žádné změny. Hemoragická skvrna v místě venepunkce [**nabodnutí žíly za účelem odběru krve či podání léku ve dnech před Gottwaldovou smrtí*] si uchovává dřívější barvu.

Předloktí. V dolní polovině dlaňové strany předloktí se projevuje velmi výrazná vrásčitost kůže se ztvrdnutím povrchu a tkání pod ním.

Dlaňová strana ruky.

Tvar, reliéf a přirozené rýhy beze změn. Charakter pokožky i barva bez viditelných změn. Již dříve se vyskytující zploštění a vrásčitost v oblasti konečků III a IV prstu si uchovává dřívější vzhled.

Pravá dolní končetina.

Hýžd'ová oblast poněkud zploštělá. Projevuje se mírná vrásčitost pokožky.

Stehno. Tvar i objem dobře zachovány. Pozorována příčná vrásčitost kůže v podkolenní oblasti. Charakter a barva pokožky stehna i podkolenní oblasti nezměněny.

Bérec. Tvar i objem dobře zachovány. Charakter a barva pokožky nezměněny. V dolní třetině bérce viditelné otisky pletené ponožky.

Ploska chodidla a prstů – uchovává si souměrný tvar i reliéf. Pokožka ztvrdlá, zvláště v oblasti paty. Pokožka nadále udržuje známky „puchýřnatky“ [**není jasné, je-li zde myšleno vzácné autoimunitní onemocnění sliznice a kůže, kdy se kožní epitelové buňky nedrží u sebe a vznikají puchýře s tekutinou – pemphigus*], barva intenzivně žlutá, místy hnědožlutá s fialovým nádechem (oblast paty a špiček nártních kostí). Již dříve se vyskytující velká hemoragická skvrna v oblasti vnějšího kotníku zůstává beze změn.

Levá dolní končetina.

Reliéf hýžd'ové oblasti poněkud zploštělý. Projevuje se vrásčitost kůže. Charakter i barva pokožky beze změn.

Stehno a podkolenní oblast.

Tvar, objem i reliéf beze změn. Projevuje se příčná vrásčitost v podkolenní jamce. Charakter a barva pokožky rovněž beze změn.

Bérec. Tvar a reliéf dobře zachovány. Pokožka beze změn.

Ploska chodidla a prstů – má dřívější podobu. V oblasti paty se projevuje již dříve se vyskytující velmi výrazná vrásčitost. Charakter pokožky bez viditelných změn se známkami dřívější „puchýřnatky“ na některých místech. Barva intenzivně žlutá, místy hnědavá s fialovým nádechem. Změny, vyskytující se v oblasti III, IV a V prstu, vypadají stále stejně. Na okrajích řezu dochází po celé délce k odlupování povrchové vrstvy epidermis.

Konzistence tkání v týlní oblasti, na zádech, hýždích, končetinách – elastická. Určité ztvrdnutí pokožky i tkání pod ní pozorováno v oblasti lopatek, mezi nimi a na ploskách chodidel. Ochlupení dobře zachováno.

Docent

St. vědecký pracovník

St. vědecký pracovník

Lékař

/A. S. PAVLOV/

/S. S. DĚBOV/

/I. S. KUZNĚCOV/

/E. N. SEDLOV/

Archiv bezpečnostních složek, fond Vyříděné spisy sekretariátu ministra vnitra 1954–1960 (319), signatura 319-9-20, Mausoleum Kl. Gottwalda, zabezpečení orgány MV – zřízení, usnesení ÚV KSČ, rozsah prací a pod.: Ministerstvo zdravotnictví SSSR – Protokoly balzamování těla Klementa Gottwalda 30. 11. 1953–8. 2. 1955, s. 174–184.

Summary

This study offers the first scholarly account of the preservation of a Communist leader's body from the day of autopsy until the end of the project. Significantly, it is the story of the body whose alleged decay is said to have brought about the closure of the mausoleum that serves here to reveal the actual nature of the embalmer's craft in Stalinist regimes. The paper makes it clear that the meticulous methods used for the preservation of Klement Gottwald's body ruled out the slightest possibility of decay imagined by Czechoslovak public from the very beginning.

Armed with knowledge and experience from their preservation work on Lenin, Dimitrov and Choibalsan, three senior members of the V. I. Lenin mausoleum laboratory arrived to Prague on 15 March 1953 to carry out the embalming of Czechoslovak president who died only five days after the funeral of J. V. Stalin.

They oversaw the autopsy, performed the initial fixation of tissues for Gottwald's funeral on 19 March, and until late October embalmed his body in a secret villa by immersing it in a glass vat with a solution of glycerine, potassium acetate and distilled water. The cadaver was then transported to the mausoleum in the National Memorial at Vítkov Hill and put on display.

Soviet embalmers checked its condition every day and prepared it for public viewing by moisturizing the bare parts with the embalming fluid. In January and February 1955 they performed the first "additional embalming", a re-impregnation of the body with the liquid in a vat. Three Czech physicians were present during the last two weeks of this procedure, upon whose completion they were entrusted with everyday care for the body. Soviet doctors left for Moscow but visited Prague regularly to perform the "additional embalming" at the interval of 1–2 years. This ensured that the body constantly kept its lifelike appearance. Thorough inspection of the corpse during the re-embalming included examination of tissue samples under the microscope, confirming that the body was in good condition even on the level of individual cells. It is still possible to verify this fact by checking the preserved archival microphotographs of histological cuts from 1958 and 1960.

The successful preservation of Gottwald's corpse continued until early June 1962. Following the decision of

the Czechoslovak Politburo, the body was cremated on 12 June 1962 for political, ideological and economic reasons connected with further criticism of the "personality cult" at the XXII CPSU Congress in 1961, and the removal of Stalin's corpse from the Red square mausoleum. Gottwald's ashes were buried in the National Memorial in October 1962.

Our study begins with an overview of the history and principles of the Soviet embalming method, based on published accounts by the authors of the procedure and their successors in the Lenin mausoleum. It continues with a chronological narrative describing and explaining the application of the Soviet method to Gottwald's cadaver in 1953. Then the basic procedures of daily care for the body are discussed, after which follows a history of the maintenance of the corpse year by year until the closure of the mausoleum. The most significant or unusual situations which the embalmers had to deal with during that period are highlighted in this section with a focus on the scientific aspects of the preservation work. The paper concludes by showing the reasons for the termination of the mausoleum project, explicitly stated by key Politburo members in their discussion of president Novotný's report on the XXII CPSU Congress before he delivered it at a plenary session of the Czechoslovak Party CC.

Our narrative of the embalming of K. Gottwald is based on a vast range and close reading of primary sources from Czech archives. The most important of these are the detailed daily records of the control and care for the body which the physicians were obliged to keep. Other significant sources include reports on the state of the body and each "additional embalming" regularly presented to the Politburo, sources on the presence of Soviet specialists in Prague and reports on the study stays of Czech doctors in the Moscow mausoleum.

By using these for the most part unexplored sources in a methodologically sound way, this article contributes considerably to the research on the (posthumous) cult of Communist leaders while offering important insights into the science that made this ideological defiance of death possible. At last, the topic of embalming Stalinist leaders has been removed from the realm of rumours and placed under academic scrutiny.